

BIBLIOTEKA

870.09

K 14

Ismail Kadare

Eskili

ky humbës i madh

Figurën e Eskilit nuk mund ta errësojë askush, dhe ti referohesh asaj do të thotë të nderosh gje-niun universal në pikën e tij më të lartë... Ky nderim është shumë prekës; ai i jep mundësi shkrim-tarit të mos merret me krijues të rëndomtë.

Ajo që i intereson Kadaresë, në radhë të parë është madhështia njerëzore e Eskilit, dhe kjo madhë-shti është e pandashme nga thelbi i tragjedisë.

...Sa më shumë të thellohesh në leximin e kë-saj eseje, aq më tepër e ndien se kuptimi i his-torisë për Ismail Kadarenë është një virtut tonik, i pashmangshëm, shkatërrues dhe i nevojshëm.

ALAIN BOSQUET

(*"Magazine Littéraire"*, prill 1988)

Përmes shkrimeve të Eskilit, themeluesit të tra-gjedisë antike, Ismail Kadareja rizbulon historinë e popuive të Ballkanit, e popullit të tij, të mbushur me lirinë e humbur dhe të rifituar.

DOMINIQUE FILY

(*"La cité nouvelle"*, prill 1988)

Me «Eskilin, ky humbës i madh», Kadareja shkon më larg. Në këtë ese madhështore për artin e të shkruarit, që është një meditim i thellë në marrëdhë-niet e letërsisë me pushtetin, ai hedh një urë mi-dis tragjedisë greke dhe romanit modern, midis fa-tit të një poeti, që princët e shikonin me dyshim, dhe atij të një romancierit të cilit burokratët i tre-mben.

...Atëherë, çdo art paska një fund? Çdo artist de-tyrimisht është një humbës? Jo, përgjigjet romancie-ri shqiptar. Dhe Eskili e dëshmon këtë sepse, me-gjithë mërgimin që i imponojnë sundimtarët e Athi-nës, megjithë vdekjen e tij të vetmuar në Siçili, Greqia dhe vepra e Eskilit janë të pandashme për njerëzimin.

JACQUES ATTALI

(*"Le monde"*, 20 maj 1988)

8750P

K14

ISMAIL KADARE

ESKILI

KY HUMBËS I MADH

2

SHTËPIA BOTUESE "8 NËNTORI"

8750P

REDAKTOR:
PIRO MISHA

PIKTOR:
ARBAN KARAKASHI

RECENSUES:
TEFIK ÇAUSHI
SHABAN MURATI

Kur në një ditë tetori, në një nga ato ditë të tetorit që duket se janë krijuar enkas për të riletuar diçka të rrallë, nga rafti i bibliotekës tërheq një libër të Eskilit, ti e kupton menjëherë nëse e ke gjetur ose jo ditën e përshtatshme për këtë gjë. Sepse Eskili është nga ata krijues që nuk i shkon secilës ditë. Ai kërkon një disponim të veçantë. Dhe kjo për arsyen e thjeshtë se ti e njeh atë qysh nga rinia e hershme, e ke bërë në shkollë, ke degjuar për të në emisionet e kulturës në TV etj., shkurt, nuk ke asnjë kureshtje për të, kështu që leximi i tij ose, më saktë, riletimi i tij përbën vetvetiu një «akt të zgjedhur».

Në të vërtetë, fjalët «lexim» ose «riletim» në këtë rast ngjajnë të pasakta. Shfletimi i librit të tij më tepër se lexim është një meditim, madje gjatë kohës së leximit do të ishte e natyrshme që më shumë se i hapur libri të qëndronte i mbyllur.

Por dihet se për një gjë të tillë duhet një gjendje e veçantë shpirtërore, e cila nuk krijohet kollaj dhe në çdo kohë. Dhe në qoftë se ti e kupton se dita nuk është e përshtatshme, atëherë është mirë ta vësh përsëri në raft librin dhe të presësh një ditë tjetër.

Eskili, ky humbës i madh

Këto janë disa shënime për Eskilin të hedhura në kohë të ndryshme. Prej interesit që zgjojnë, mund të gjykohet se sa të përshtatshme ose jo kanë qenë ditët kur ato janë shkruar.

1

Është e natyrshme dëshira për të ditur se si punon një shkrimtar, ç'zakone, ç'orare, ç'studio ka. Për shkrimtarët antikë, kur jo vetëm këto, por krejt jetën e tyre e ka mbuluar harresa, kjo dëshirë kthehet në një ëndërr torturuese. Gjithçka ngjan e largët, e pagënë.

Megjithatë, ishte një dorë që i shkroi tragjeditë e pavdekshme. Një dorë që mbajti një mjet gjurmëlënës, i cili shkronjë pas shkronje e radhë pas radhe i endi ato. Ishte një shtëpi, një dhomë ku ato lindën së pari.

Si ishte dhoma e punës e Eskilit? Ne s'dimë asgjë, por ne dimë kryesoren: që ajo ishte pa libra.

Ai ishte «ati i tragjedisë», siç është quajtur dikur, dhe një nga etërit e letërsisë së botës. Dhe si i tillë ishte pothuajse i vetëm. Ishte një trishtim i madh apo një mrekulli, ky fat i veçantë? Këtë s'mund ta dijë askush. Shumë gjëra për të s'mund t'i dijë askush. Vetëm merret me mend që duhet

Eskili, ky humbës i madh

të ketë pasur një dhomë pune. Një lloj tryeze, ndoshta, ku rreshtonte pllakat e zeza, mbi të cilat shkruante me një lloj kunji. Në një kënd të dhomës mund të kishte ca pllaka të tjera me ndonjë monolog nga tragjedia e porsaluajtur e Frinikut, ose ca vargje të përkthyer nga «Gilgameshi». Homerin e dinte ndoshta përmendsh. Dhe kjo ishte e gjitha. Të tjerat duhej t'i krijonte ai.

Dritaret duhej t'i mbyllte në stinën e ftohtë. Njëpërmjet letrës së lyer me vaj hynte një ndriçim pakëz i mjegullt, si prej ëndrre, që e bashkonte e njëkohësisht e ndante prej botës.

A ka luajtur ndonjë rol ai ndriçim në ngjyrimin e tragjedive të tij? Si do të ishin ato në qoftë se në vend të letrës së vajit dritaret do të ishin me qelq? Dy mijë vjet më vonë, anglezi Shekspir, që i shkroi tragjeditë e tij nën ndriçimin e qelqit, nuk i bëri ato më të kthjellëta, përkundrazi. Ishte shkas për këtë veriu i zyrtë, apo retë ishin brenda tij?

Shumë pyetje dhe hamendje lindin kur shfleton Eskilin. Prandaj leximi i tij është më i pasur dhe më i vërtetë kur librin e mbyll shpesh.

Si çdo krijuesi, pas ditës së punës, do t'i pëlqente edhe atij të dilte përjashta. Të shkonte ndoshta gjer në teatër, për të biseduar për dramën e ardhshme, ose ndoshta gjer në aeropag, për të zgjidhur ndonjë telash lidhur me shfaqjen e fundit. Apo thjesht për të shëtitur në treg.

Pamja që ai kishte përpara ishte krejt e ndryshme nga ç'e përfytyrojmë ne. Hapësira dukej më e madhe për arsyen e thjeshtë se njerëz kishte më pak. Dhe akoma më pak ishin njerëzit e lirë. Tem-

pujt gjithashtu ishin të paktë, në krahasim me ndërtesat e vogla, të mërzitshme. Por në këtë hapësirë, që do të ngjante e zbrazët për syrin tonë, endeshin ciklonë të mendimit e të fantazisë, që nuk ishin parë kurrë gjër atëherë.

Asnjë dokumentacion, fotografi a identikit nuk i fiksonte ngjarjet që kishin ndodhur një muaj më parë, madje një javë apo një ditë më parë, për të mos përmendur ato më të hershmet. Pre e fantazisë dhe e interpretimit të secilit, disa prej tyre përshëndrroheshin aq shumë, saqë nuk ishin larg kufirit të pamjeve që na jep gjumi.

Njeriu me dukje të zakonshme, me flokët e rënë, sic e japin skulpturat, ishte një nga gjeneratorët që prodhonin valë mendimi e deliri krijues, që do ta përshkonin tej e mbanë për mijëra vjet këtë plahet me emrin Tokë. Por, në atë kohë, sado i ndërgjegjshëm të ishte për shtatin e vet. as ai e askush tjetër nuk mund të parashikonte saktë përmasat e vërteta të tij.

Tragjedia sapo kishte lindur. Ajo ishte ende në kantiër dhe ai edhe arkitekt, edhe murator, edhe i aksidentuar i mundshëm i saj. Ç'të reja letrare mund të dëgjonte në treg ose në vendin ku mblihdeshin aktorët e teatrit? Ndonjë copë të dramës së ardhshme të Frinikut, që më në fund aeronagu e kishte lejuar të shfaqej, ndonjë mendim të Thespsit, pararendësit të tij, por edhe ai i dyshimtë, përderisa kishte arritur nënërmjet prostitutës X. mikeshë e dikurshme e të ndjerit. Përveç poemave të Homerit, kjo ishte e gjithë tradita — botime, kritika, publicitet. Ah, po, ishte edhe letërsia e huaj.

Kohë më parë, nga një udhëtar i huaj mund të kishte dëgjuar rastësisht tridhjetë vargje të një poeme tepër të lashtë sumero-akadiane për një farë Gilgameshi. Një poemë për tmerrin e vdekjes. Mirëpo vazhdimi i saj ishte vështirë të gjendej. Dhe kjo ishte krejt tradita botërore.

I vetëm duhej të kthehej në dhomën e punës, me fantazmat që bartte me vete. Tragjedia ishte atje, në këmbët e tij, me themele ende të hapura, me projektin e papërfunduar e me skelat dhe pluhurin e ndërtimit.

Ishte trishtim apo gëzim të ishe at i saj? At mijëvjeçar që lëshon në botë një pjellë që nuk ia di fatin ose, më saktë, që je përgjegjës si çdo at për fatin e saj.

Eskilit i ra në pjesë një nga fatet e rralla që mund t'i bjerë njeriut: të fillojë tragjedinë, në atë kuptim të madh që i japim ne sot. Natyrisht, përpara tij kishte pasur të tjerë, që koha i mbuloi me pluhur. Dhe përveç tyre ishte tradita e poezisë gojore greke dhe e popujve të tjerë të Ballkanit. Dhe përveç saj ishin festat dionisiake dhe ceremonitë e dasmave, dhe ceremonitë e përmortshme dhe dhjetëra dukuri të tjera të natyrës e të shoqërisë, prej të cilave drama nuk është veçse një hap larg. Sepse, në fund të fundit, siç thotë C. Miloszi, një dru, me rrënjët e futura nën tokë, si në pus, me trungun e ndërmjetëm dhe kurorën shpërthyesë, një dru, pra, me synimin e vet nga nëntoka drejt qiellit, e ka shkruar më parë se Danteja «Komedinë Hyjnore».

Arushi
+
Sep. Arushi
P.

2

Bashkëkohësit kishin pa dyshim pjesën e tyre në veprën e tij. Etja e tyre për shfaqje, entuziazmi, duartrokitjet, heshtja, polemikat e gjata në prag të konkurrimit, grindjet përpara biletarisë së teatrit, shijet, skandalet, të gjitha këto ishin të pranishme në punën e tij. Me kalimin e viteve, për arsye të lodhjes e të moshës makina e trurit të tij vihej në lëvizje përherë e më me vështirësi. Ai kishte nevojë për shtytje dhe shtysë më e drejtpërdrejtë se ajo zallahi e largët spektatorësh që vinte nga teatri, vështirë se mund të gjendej. Mund të ishte mër-zitur prej tyre shpesh, t'i kishte sharë me vete, t'u kishte thënë: naivë, mendjelehtë, kam faj unë që merrem me ju etj., etj., por prapë, e dinte se s'hënte dot pa atë zhurmëri. Ashtu siç nuk bënte dot pa fjalët e tyre, pa gjestet, mendimet, zjarrminë, trishtimin, shkurt, pa trutë e tyre, me të cilët truri i tij i fuqishëm, donte apo s'donte ai, ishte në lidhje e rikumbim të vazhdueshëm.

Eskili, ky humbës i madh

Pas letrës së vajisur të dritares së tij kalimtarët ngjanin si hije. Ja, këta janë grekët, duhet të ketë thënë herë pas here me vete, në ato çastet e pushimit, kur mendja e lodhur vetvetishëm gjente një mënyrë të shkarkohej nga rëndimi me ndonjë përsiatje të thjeshtë e limpide. Grekët, që ai i tërhiqte prej realitetit për t'i bërë personazhe të tragjedive të tij. Ky kalim nuk ishte më pak i mundimshëm se kalimi i përfytyruar prej ferrit në jetën e gjallë, ose anasjelltas. Ndaj në dramat e tij ata ishin aq të shfytyruar, saqë nuk njiheshin. (Dhe ndoshta pikërisht në këtë çast konvertimi kishte lindur së pari kërkesa për maskën e teatrit).

Po ç'ishin në të vërtetë grekët? Ç'kishin të vëçantë prej të tjerëve?

Pa dyshim që kishin shumë gjëra. Ata kishin një vend të bukur, klimë të mirë, ulla, det, gjuhë të mrekullueshme, muzikë, mermer për të ngjallur të vdekurit. Ata ishin të zgjuar, dinakë, aventurierë të guximshëm. Ata kishin shijen e së bukurës, filozofinë, ndjenjën e masës, kodin moral, konceptin e demokracisë. Ata kishin mitologjinë, tempujt, përmasën e ferrit, fatalitetin. Ata kishin plot gjëra të tjera, për të cilat me të drejtë ishin krenarë.

Por, ndonëse i kishin të gjitha këto dhe për një çast mund të dukej se s'kishin nevojë për asgjë, erdhi një ditë që ata u pasuruan me një thesar të ri.

Ashtu si njeriut që befas, pas një kohe shumë të gjatë dhe tamam atëherë kur s'e pret, i vjen kujtimi turbullues i një krimi që ka bërë në rini, ashtu edhe popullit grek në moshën e pjekurisë iu

zgjua befas vrasja e ndërgjegjes për një dhunë të kryer në rininë e tij. Tetëqind vjet më parë kishte mbytur në gjumë një popull tjetër, trojanët.

Pendimi kolektiv, brejtja e ndërgjegjes në përmasat e një populli mund të tingëllojë si diçka e kërkuar, jo fort e besueshme, por fakti që ky pendim u bë ushqimi kryesor i letërsisë antike greke është i mjaftueshëm për të besuar se ai ka qenë real. Provo t'i heqësh Trojën, provo, pra, t'i heqësh të vdekurin që vazhdon të rrijë i shtrirë mu në mes të saj si në një ceremoni funebre, dhe letërsisë greke nuk i mbetet as gjysma.

Shkrimtarët grekë i vunë vetes për mision që ta nxirrnin nga ndërgjegjia e popullit të tyre këtë krim. Dhe ai u zbulua në të gjitha pamjet e tij prej vetë grekëve, pa kurrfarë shtyse ankete revanshiste apo presioni ndërkombëtar. E ngjallën vetë, pra, atë Trojë që e kishin rrënuar me kulm e themel, që ishin betuar ta varrosnin aq thellë, sa që asnjë dëshmi, asnjë zë, as vetë kujtimet të mos mbe-teshin prej saj, e nxorën, pra vetë nga varri, i shkëndën baltën dhe dëshmuan për të me paanësi, një-lloj si për veten e tyre, në mos më dhimbsurisht.

Ishte ky një ekzorcizëm i paparë, një akt tronditës, çlirues e emancipues, i panjohur gjër atëherë. Sepse për herë të parë në historinë e njerëzimit ndërgjegjia e një populli vihej në një trazim të tillë.

Kjo tregonte se ky popull ishte tashmë i aftë për vepra të mëdha.

Arush
+
Epurushu

3

Tri kanë genë mundësitë e letërsisë botërore lidhur me Eskilin: letërsia botërore pa Eskilin, letërsia botërore me Eskilin, ashtu siç e kemi sot, letërsia botërore me Eskilin e plotë, domethënë jo me shtatë, por me nëntëdhjetë tragjeditë e tij. Siç dihet, nga të tri zgjedhjet njerëzimit i mbeti e dyta, pra, e mesmja, një zgjidhje kompromisi, siç do të quhej në politikë.

Ne nuk e dimë si do të ishte letërsia e botës sonë pa Eskilin. Dimë vetëm se mosqenia e tij do të prishte në mënyrë të ndjeshme drejtpeshimin e saj. Si do të ishin magjistricat e Shekspirit, si do të ishin Makbethi dhe Hamleti i tij, me se do të zëvendësoheshin fantazma e Bankos dhe e mbretit Hamlet? Mënyra të tjera do të kërkonin ndoshta dramaturgët për të dhënë brengën e ndërgegjes njerëzore, diçka do të gjenin pa dyshim, por ajo që zbuloi dymijë e pesëqind vjet më parë dramaturgu i shogët në dhomën e tij pa libra është e pakapërcyeshme.

Kur shikojmë ndonjë interpretim të sotëm të Shekspirit, kur shikojmë, p.sh., se si fantazma e mbretit Hamlet jepet si një agjent zbulimi i shtetit fqinj, i maskuar si fantazmë, i dërguar që t'i zbulojë princit trashëgimtar se, sipas të dhënave që disponon shteti i tij, mbreti nuk ka vdekur, por është vrarë nga i vëllai, si rezultat i një komploti etj., etj., në fillim mund të na duket kjo interesante dhe e logjikshme dhe kureshtjeshuarëse. Mirëpo shumë shpejt e kuptojmë se e gjithë kjo është e mangët dhe mediokre dhe se fantazma është më e vërtetë se çdo qenie reale. Ajo është më e plotë, ngaqë në mënyrën më të plotë mishëron gjithë procesin e dyshimit, ku janë edhe pandehmat e para të princit për një vrasje të mundshme, edhe mërmërima popullore, të cilës asgjë s'i shpëton, edhe intuita, parandjenja e keqe, frika e gjer te intoksikimi (po t'iu ketë mbetur merak) i kundërzbulimit të shtetit fqinj...

Pra, në qoftë se e kemi vështirë ta hamendësojmë letërsinë botërore pa Eskilin, ndoshta po aq vështirë, në mos më tepër, do ta kemi ta gjejmë si do të ishte ajo me Eskilin e plotë. Në ç'masë do të rritej shtati i vetë dramaturgut, prej të cilit na ka mbetur vetëm tetë për qind e veprës? Që ai shtat s'do të rritej në përpjesëtim të drejtë me numrin e dramave, kjo merret me mend. Të tjerat s'dihen.

Që ai është humbësi më i madh, jo vetëm midis shkrimtarëve, por midis tërë gjinisë njerëzore, kjo gjithashtu dihet. Humbja e tij është e llojit të titanëve, ashtu si edhe thesari i tij. Ai është kështu dydimensional: në dritë dhe në hije të për-

jetshme. Ai përsërit kështu botën, ashtu siç e përfytyronin grekët: me jetën dhe me terrin infernal bashkë. Humbja është pjesë e tij dhe çdo studim për Eskilin nuk mund të jetë i plotë pa atë bosh. Ai të rrethon nga të gjitha anët. Për çdo hulamtues të tij vjen një çast që bie papritur nata dhe më kot mund të kërkosh rrugën dhe të pyesësh ç'ka këtu, ç'ka aty... Askush nuk të përgjigjet. Nuk mund të ketë, pra, studim pa atë zbrazëti, rrjedhimisht, nuk mund të ketë kurrë një studim të plotë për Eskilin.

Arushi
apureshi
♡

Thuhet se vetë ai ka deklaruar se vepra e tij dhe ajo e kolegëve të tij «s'janë veçse thërrime nga gostia e Homerit», por kjo thënie, në qoftë se është e vërtetë, s'është veçse një figurë e bukur, sepse në të vërtetë si Eskili, ashtu dhe tragjikët e tjerë të mëdhenj kanë qenë në të njëjtën gosti. Është e vërtetë se gjithë letërsia antike greke u ushqye nga motivet homerike, por këtu s'duhet harruar, po të vazhdojme figurën e gostisë, se edhe Homeri i madh u ul në një tryezë të shtruar plot të një paragostie të madhe: atë të mitologjisë greke, pjellë e përbashkët e një populli që është gdhirë në mëngjesin e qytetërimit botëror. I dehur nga drita, ky popull krijoi një univers të tërë qeniesh hyjnore e tokësore, të pavdekshme e të vdekshme, me histori, drama, pasione e raporte nga më të ndërlikuarat. Kjo popullatë personazhesh e mbushte botën që nga Olimpi me dëborë gjer në thellësi të detit, nga oborret mbretërore gjer në shpellat e

egra, — nga nëntoka e errët gjer në yjet e Udhës së Qumështit.

Homeri ishte i pari që mori ç'deshi nga «gostia mitologjike», nga ato epose të pafundme që duhej të kishin gjëllirë përbri njëri-tjetrit dhe që kohë i ka zhdukur, duke lënë tek-tuk tituj të tyre: «Nestoriada», «Tebaida», «Edipodia», «Danaida», «Agamemnoida» etj. I shpërndarë tejmbanë Gadishullit Ballkanik si një materie kozmike, prej së cilës do të krijoheshin më pas sisteme kryeveprash, universi mitologjik ishte i pashtershëm.

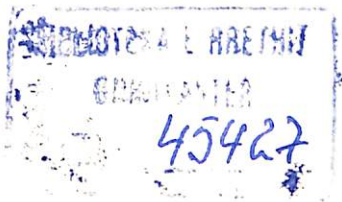
Siç dihet, mendimi që ka sunduar prej shekujsh se tragjedia e ka zanafillën te festat dionisiake, është vënë në dyshim vitet e fundit prej dije-tarësh bashkëkohorë. Ata ngulin këmbë se karakteri zbavitës dhe i shthurur i këtyre festave s'ka asgjë të përbashkët me tragjedinë antike, se maskat si element bashkues janë fare të pangjashme, ngaqë ndryshe nga festat, ku mbaheshin maska kafshësh, maskat tragjike ishin njerëzore dhe, së fundi, se një pjesë e keqkuptimit për origjinën e tragjedisë ka ardhur prej vetë emrit «tragjedi». Ç'është e vërteta, prejardhja e saj prej tragos (cjab) dhe aide (këngë), me fjalë të tjera, emërtimi i tragjedisë si cjapkëngë dhe sidomos i tragjedianëve (tragoidos) si cjapkëndues, do t'i zhgënjente jo pak ihtarët e teatrit tragjik.

Mirëpo, na pëlqen apo s'na pëlqen ne, cjapi ishte mu në mes të kësaj pune. Ai ishte çmimi që fitohëj prej dramaturgut, ose kafsha që flijohej për festën. Në këtë mënyrë pakëz tinëzare, do të thoshin disa. në mënyrë plotësisht të merituar (me çmimin

e gjakut të vet), do të kundërshtonin të tjerët, në këtë mënyrë të tërthortë, pra, gjë fort e zakonshme kjo në historinë e gjuhëve, çjapi e stampoi emrin e vet në emërtimin e gjinisë më sublime të artit. Duke vënë në dyshim me të drejtë prejardhjen e tragjedisë prej festave dionisiake, mbrojtësit e tezës se tragjedia është një shpikje krijuesish nuk kanë të drejtë, megjithatë, kur për shkak të burimit që rezulton sipas tyre i gabuar, i mohojnë asaj çdo burim. Teza e tyre se tragjedia antike greke, si dukuri, veç të tjerash, sociale, ka një datëlindje e lulëzim (fillim të saj ata quajnë datën kur qeveritari i Athinës, Soloni, u largua i zemëruar nga një shfaqje, me gjithë mbrojtjen që deshi t'i bënte asaj Thespisi), pra, teza se lulëzimi i tragjedisë si institucion qytetar lidhet me një kohë të përcaktuar qartë (datat e shfaqjeve të konkurseve, të censurës etj.), nuk përjashton aspak që ajo të ketë po ato rrënjë të largëta që kanë të gjitha artet dhe që ta ketë zanafillën në po atë fillim pa fillim që është anonimati.

Tragjedia antike greke pati paraprosjektet e saj, që ishin mbështetur gjithashtu në paraprosjekte të tjera, e këto në të tjera, e kështu me radhë, për të ardhur gjer te mendimi i Miloszit për «Komedinë hyjnore».

Festat dionisiake tepër të bujshme e të zhurmshme e kishin lehtë të shpallehin si nënë e tragjedisë, ato që fare normalisht mund të kishin për bijë të tyre varietenë. Tepër komode për mendësinë akademiko-shkollareske, për shkak të ngjashmërisë së sipërfaqshme me teatrin, ato mënjanuan me të

drejtë dy ceremonitë kryesore të jetës njerëzore, ritualin e dasmës dhe atë mortor, të cilave tragjedia u detyrohet tepër.

Këto dy ceremoni, që janë kaq të ndryshme e njëkohësisht aq të ngjashme me njëra-tjetrën (siç është thënë më parë, një ritual mortor te shqiptarët nuk është veçse një dasmë e kthyer me kokë poshtë), kanë qenë për mijëvjeçarë të tërë institucioni kryesor kulturor i këtyre popujve ballkanas. Ngjashmëria e tyre nuk është një rastësi: ajo rrjedh nga përfitimi i jetës dhe i vdekjes si një dukuri unike, me dy përmasa që janë të pranishme te njëra-tjetra.

Duke qenë ceremonitë më tronditëse dhe njëkohësisht më të përhapura te njerëzit, ritualet e dasmës e të mortit ishin njëkohësisht shkolla e parë e edukimit estetik. Në kurrfarë ceremonish të tjera nuk mund të kishte një trazim të brendshëm shpirtëror të të gjithë pjesëmarrësve si në një dasmë ose në një mort. Gëzimi, pendimi, brenga, rrëmbimi i nuses, përdezja, hakmarrja e të vdekurit, tërbimi, ishin të gjitha aty, të mbledhura në një sipërfaqe të ngushtë, gati-gati në një skenë.

Në asnjë ceremoni tjetër nuk mund të ndodhte që në qendër të vëmendjes të gjendej vetëm një personazh, i vdekuri, në ceremonialin mortor, ose një çift personazhesh, nusja me dhëndrin, në dasmë. Ç'rëndësi kishte se ata ende nuk flisnin? Ata rrezatonin gjithfarë pasionesh dhe mendimesh rreth e rrotull. Pjesëmarrësit e ceremonisë viheshin në raport me ta, e mendonin veten në vendin e tyre, të martuarit kujtonin martesën e tyre të lumtur ose

të palumtur, të pamartuarit atë ç'ka do të ndodhte, të tjerë përfytyronin si do të vajtoheshin ose do t'u merrej haku pas vdekjes etj., etj. Shkurt, ajri ishte i mbushur me dramë. Dramë që kishte ndodhur, që mund të ndodhte apo që ishte thjesht në kokat e njerëzve, më e ndërlikuara e të gjithave.

Ky trazim, kjo dehje, kjo dëshirë për identifikim duhej të ishte dhe formulimi i parë i turbullt i kërkesës për artin dramatik. Herë pas here njerëzit ndienin nevojën për atë ekstazë të provuar pranë fustanit të bardhë të nuses ose ndanë gropës së varrit, mirëpo, a mund të pritej dasma e ardhshme, ose a duhej të paguhej me një vdekje prania në një spektakël të tillë?

«Katharsisi» i famshëm i Aristotelit, ai çlirim që pësonte spektatori gjatë shfaqjes së tragjedisë, çlirim nga tensioni, nga «e liga», nga streset, nuk do të ishte i mjaftueshëm për të shpjeguar dëshirën e njerëzve për të shkuar në teatër. Dëshira e njeriut për identifikim me njerëz e fate të tjera, dëshira për shkrirje, shkumëzim, vazhdim, prani në jetë e pasioneve të panjohura, shkurt, dëshira për një komunikim më të madh me gjithë bashkësinë njerëzore, dëshirë që shpjegon në njëfarë mënyre nevojën e tij për artin në përgjithësi, do të plotësonte ndoshta edhe shpjegimin përse njeriu shkon në teatër.

Po le të kthehemi te ceremoniali i dasmës dhe i vdekjes. Në asnjë rajon të botës këto rituale nuk janë aq të ngjashme me shfaqjet teatrale sa te popujt e Gadishullit Ballkanik. Ngjashmëria ka qenë veçanërisht e fuqishme te grekët e te shqiptarët.

dmw / Siç ka thënë linguisti gjerman (M. Lamberc,) ende sot rituali i dasmës te shqiptarët nuk është gjë tjetër veçse mbeturinë e skenarit të dikurshëm të rrëmbimit të gruas. Mënyra e ardhjes së krushqve, mënyra e pritjes, epitetet që karakterizojnë nusen e dhëndrin (ajo thëllëzë-viktimë, ai skifter-rrëmbyes), të shtimet me armë, ndërrimi i rrugës së kthimit, rregullat e lëvizjes së karvanit të dasmorëve gjatë ecjes, që të kujton tërheqjen pas kryerjes së aksionit, etj., nuk janë veçse fazat e një rrëmbimi, me të vetmin ndryshim se tani ai nuk ndodh, por «luhet».

Kaq i fortë është kujtimi i këtij plani të dytë në dasmën shqiptare, saqë ende sot, në kushtet e jetës moderne, ai ka mbetur, veç të tjerash, gjer në ndryshimin e itinerarit të taksisë, me të cilën njerëzit e burrit çojnë nusen në shtëpinë e vet. Asnjë shofer shqiptar taksie nuk habitet kur përcjellësit e nuses i kërkojnë që ai të ndryshojë itinerarin. pavarësisht se itinerari i kërkuar prej tyre mund të jetë në kundërshtim me çdo logjikë.

Jo më pak të ngjashme, në mos më tepër, janë ritet e vdekjes, duke nisur nga kodi i shpalljes së saj, që në kushtet e mungesës së postës bëhej me anë të britmave nga mali në mal, te mbrojtja e «gjamëtarëve», te shenjat që duhej të kishin në fytyrë nga gërricja dhe që në njëfarë mënyre ishin maska e parë tragjike, e gjer te vajtojcat, gra që kishin për profesion qarjen «me ligje», domethënë qarje të shoqëruara me tekst. Vetë fakti që, duke qenë profesioniste, ato thirrreshin në të gjitha vdekjet, për të formuluar në një mënyrë më të rregullt

dhembjen e çorganizuar e spontane të të afërmeve të të vdekurit, për «ta luajtur», pra, më tepër se për ta ndier realisht atë dhembje, tregon se vetëm një hap i ndante këto gra nga aktoret profesioniste.

E gjithë kjo lidhej përgjithësisht me ritin e vdekjes, por le të përpiqemi të përfytyrojmë se ç'ndodhte në një ceremoni mortore, ku i vdekuri nuk është thjesht një i vdekur, por një i vrarë për arsye gjakmarrjeje, gjë aq e shpeshtë kjo në bjeshtët shqiptare. Sipas rregullave kanunore, vrasësi ishte i detyruar të merrte pjesë në varrimin e viktimës, madje edhe të ulej në tryezë në shtëpinë e të vrarit për të ngrënë drekën e mortit. Është pak të thuhet se jemi afër dramës. Drama është e gjitha aty, duke i lidhur të gjitha me fijet e saj, si në teatrin total.

! Në themel të tragjedisë antike qëndron të shumtën e herës një gabim fatal, një faj që kërkon shlyerje, një krim, një vrasje. Vrasja kanunore, ashtu siç ka mbërritur ajo gjer pak kohë përpara të shqiptarët, e ka pasur në vetvete estetikën tragjike dhe njeriun me ndërgjegje tragjike, dy elemente të nevojshme të teatrit dramatik. Siç do të shihet më poshtë, kur të flitet për «Orestian», Eskili duhet ta ketë njohur mirë atë çka ndodhte jo vetëm brenda Greqisë, por në krejt Gadishullin e madh Ballkanik.

Që të kthehemi te ceremoniali i vdekjes, le të kujtojmë, së fundi, një personazh të rëndësishëm të tragjedisë antike: hijen ose fantazmën. Fantazmat bashkë me ëndrrat e natës, parandjenjat, ankthet etj., ishin sipas mendësisë greke zona ndërmje-

tëse midis botës njerëzore dhe asaj hyjnore. Si të tilla, ato luanin një rol të rëndësishëm për çuarjen e mesazheve nga njëra botë në tjetrën. Është e kuptueshme që në skenën tragjike, atje ku shpesh bëhet fjalë për vrasje e krime të mbuluara, roli i fantazmës si dëshmitare, zbuluese, nxitëse e hakmarrjes ose e brerjes së ndërgegjegjes, rritet në mënyrë të ndjeshme. Por, siç e ka shpjeguar në mënyrë të shkëlqyer J.P. Vernant, në origjinën e fantazmës ose të hijes është guri i varrit. Kësisoj, prapë kemi të bëjmë me një element të ceremonialit mortor ose, më saktë, postmortor.

Guri i varrit, ashtu i gjatë dhe i ngritur vertikalisht, tregonte se poshtë tij, nën tokë, ishte i vdekuri, ai që kishte ikur nga kjo botë, duke lënë në të shëmbëlltyrën e tij. Pra, guri i varrit ishte përfaqësimi, dyzimi, hija e të vdekurit. (Për të zhdukurit në rrethana misterioze, për shpirtrat që mendoheshin si bredhës e të paqetë, sajoheshin madje varre bosh, me qëllim që guri i varrit të ndillte më në fund të ndjerin.)

Në mendësinë e popujve ballkanas guri, përgjithësisht, me peshën, heshtjen dhe ftohtësinë e tij lidhej me vdekjen. Në Greqi dhe në Shqipëri ende sot njerëzit betohen «për këtë gur». Së fundi, për të çuar më tej mendimin e J.P. Vernantit, shprehja «i heshtur si gur varri» është kuptimplote. Epiteti «i heshtur» bashkë me konstatimin ka brenda kërkesën e tërthortë për të folur, kërkesë që s'merret parasysh nga tjetri. Por kërkesa për të mos qenë i heshtur nuk i bëhet çdo objekti, por atij që e ka këtë mundësi. Guri i varrit mund të fliste, sepse ai

Eskili, ky humbës i madh

është dyzimi, hija e dikujt. Nën dritën e hënës, në muzgun me mjegull gurët e varreve ruanin hesh-tjen e tyre. Por ajo s'do të vazhdonte gjatë, do të vinin poetët, do të vinin dramaturgët e mëdhenj që do t'ua hapnin më në fund gojën. Ata do të thërrisnin në skenë hijet, në mënyrë që spektatorët, me flokë të ngritura nga tmerri, të dëgjonin dëshmitë e tyre.

Përveç motiveve e ideve që Eskili mori prej sofrës homerike dhe parahomerike, ai është autori i ideve të reja origjinale, njëra prej të cilave, ajo e «së drejtës», e përshkon si lajtmotiv gjithë veprën e tij. Dhe kjo haset qartë jo vetëm te drama e tij me subjekt bashkëkohor «Persët», ku është e kuptueshme se shkrimtari dhe ushtari që mbrojti me armë në dorë Greqinë prej pushtuesve persianë, është me «të drejtën» e Greqisë. Eskili e shtrin dhe e universalizon problemin e «së drejtës» në çdo gjë, sepse çdo akt njerëzor, sipas tij, e shtron këtë çështje.

Se ç'është e drejtë dhe ç'është e padrejtë, thotë tragjiku i madh gjatë gjithë veprës së vet, nuk është përherë e lehtë të gjendet. Dhe jo vetëm kaq. Pas gjetjes së saj është po aq e vështirë, në mos më tepër, të bindësh publikun për të.

«E drejta» ose «të drejtat», sipas Eskilit, bëhen disa herë të mjegullta, sepse ato janë në kon-

flikt të vazhdueshëm. Ka njerëz që pranojnë se «e drejta» mund të jetë njëkohësisht te të dy palët kundërshtare, — vazhdon Eskili, — por këta janë indiferentët, të lodhurit dhe shpirtdobëtit. E drejta s'mund të jetë kurrë e të dy palëve, — ngulmon ai, — ajo i përket vetëm një ane.

Duke pohuar një ide, trazimet e së cilës në mijëra forma kanë mbërritur gjer në kohën tonë, Eskili është edhe më tepër origjinal kur thotë se «e drejta» nuk është e palëvizshme, përkundrazi, ajo mund të shtegtojë, mund të zhvendoset nga njëra palë te pala kundërshtare. Me fjalë të tjera, teprimi i mbrojtjes së të drejtës tënde mund të të çojë në padrejtësi ose në ikjen e së drejtës tek armiku yt. Këtë zhvendosje të së drejtës nga njëra palë te tjetra më mirë se kushdo e kanë kuptuar popujt autoktonë ballkanas, midis të cilëve me mijëra vjet ka bërë kërdrinë gjakmarrja. Tragjiku i madh, i cili jo vetëm e ka njohur gjakmarrjen, por është marrë thellë me të, në kryeveprën e tij «Orestia» na ka dhënë çelësin për të kuptuar se gjakmarrja ballkanase, e kryesisht gjakmarrja te shqiptarët, ku ajo jetoi më gjatë se kudo, s'ka qenë veçse një rreth vicioz i tmerrshëm, ku «e drejta», duke u zhvendosur pa pushim nga njëri fis te tjetri (nga ai që kishte për të marrë një gjak, te tjetri, që kishte për ta dhënë), ushqente me mish të freskët vdekjen.

Eskili e ka thënë fare qartë në veprën e tij se teprimi i pasionit, qoftë edhe në mbrojtjen legjitime, bëhet shkas për emigrimin e «së drejtës» të kundërshtari yt, i cili, duke u përgjigjur me të

njëjtën mënyrë, bëhet shkas për brezni të tëra krimesh që shoqërojnë breznitë njerëzore.

E gjithë vepra eskiliane është, veç të tjerash, një kambanë alarmi për t'i paralajmëruar njerëzit se çdo shkelje e «së drejtës» do të kërkojë përherë shpagimin e saj. Vetë ky motiv dëshmon karakterin e theksuar qytetar e politik të këtyre tragjedive, frymën e lirisë dhe dufin antitiranik që i përshkon ato. Prej skenave të këtyre dramave si një rropamë e pambarim vijnë përleshjet e popujve, të vendeve e të qytetërimeve të ndryshme, përplasja e ligjeve, luftërat e përgjakshme për pushtet, klithmat e fitimtarëve dhe të mundurve, pasionet brendapërbrenda qenies njerëzore, ambicia, hakmarrja, pesha e krimit, ngritja tragjike e njeriut kundër fatit, përfytja dhe rrëzimi prej tij, shkurt, gjithë ajo shtjellë pasionesh e ndeshjesh, në vorbullën e së cilës janë vërtitur papushim miliarda qenie njerëzore.

Që Eskili është marrë aq shumë dhe aq madhërisht me të drejtën, tregonte se ai hynte ndër ata njerëz që kishin prirje ose, më saktë, psikologji ligjvënësi.

Te shumë popuj të vjetër është e njohur figura e poetit, e magut dhe e mjekut, që shpesh qëllonte të ishte e njësuar te i njëjti person. Shpresa, tmerri dhe përdezja e herëpashershme, që i çlirojnë njerëzit përkohësisht prej ankthit të vdekjes, ishin baza mbi të cilën mbështetej autoriteti i magut-poet-mjek. Krahas tij te ballkanasit e vjetër (ndoshta dhe te popujt e tjerë) duhet të ketë qenë edhe një figurë tjetër arketipale po aq e rëndësishme: ajo e juristit. Ishte i njëjtësuar ai ose

jo me poetin, magun-mjek, kjo s'kishte fort rëndësi. Thelbi i punës së tij lidhej gjithashtu me shpresën dhe tmerrin.

Figura e juristit popullor, pushteti i të cilit nuk e kishte zanafillën në kurrfarë emërimi apo zgjedhjeje, ka ekzistuar gjer vonë te shqiptarët. Në gjyqësitë kanunore, sidomos në vrasjet dhe në përcaktimin e borxhit të gjakut, ndërhyrja e tij ishte vendimtare. Gjyqësitë e famshme, zgjidhjet, formulimet ose kompromiset e shkëlqyera kalonin gojë më gojë te shqiptarët njëllor si bëmat heroike. Nga kjo pikëpamje figura e gjyqtarit kanunor lidhej me atë të poetit. Por po aq ngushtë lidhej ajo me mjekun, përderisa në gjykimin e vrasjeve për gjakmarrje, në përcaktimin e «së drejtës» për të marrë gjak, ose të «detyrimit» për të dhënë gjak, luante një rol të madh mendimi i mjekut (pozicioni i trupit të viktimës, goditja nga shpina ose nga gjoksi etj.), që përfundonte shpesh gjer në autopsi.

KW Te vdekja e Agamemnonit përmendet shpesh mënyra «jokorrekte» e vrasjes: pëlhura, që ia paralizoi lëvizjet viktimës, masakrimi pastaj i gjymtyrëve të saj. Kjo e fundit lë të kuptohet se një autopsi e vonë mund të bëhet pas rrëzimit dhe demaskimit të komplotistëve. *X*

Siç u tha më lart, gjyqtari kanunor te shqiptarët nuk emërohej dhe as zgjidhej, qoftë edhe nga ndonjë tubim popullor. Autoriteti dhe fama e tij krijohesh ngadalshëm, njëllor si ajo e poetit ose e magut, të shumtën e herëve në shtegtim. Sepse, si shumica e magëve dhe e poetëve, gjyqtarët ishin

shtegtues dhe që nga larg u vinin ftesat për gjyqësi. I vetmi ndryshim i tyre prej poetëve dhe mjekëve ishte se, ndërsa të parët pavdekësonin mynyrat që shkaktonte vdekja, ndërsa të dytët përpiqeshin të mbyllnin njëfarësoj plagët tashmë të hapura, gjyqtarët e gjakut me një fjalë të tyre qëllonte që ndalonin rrëke të tëra gjaku, që do të shkretenin për dhjetëra e dhjetëra vite fise të tëra.

Duke e lexuar me kujdes veprën e Eskilit, si domos «Orestian» e tij, mund të thuhet pa frikë se ai ishte po aq poet sa edhe gjyqtar i gjakut. Që të merresh aq shumë dhe aq rëndshëm me të drejtën, do të thotë të ndiesh një përgjegjësi të madhe në veten tënde, të mos hiqesh mënjanë, duke larë duart si Pilati, por të angazhohesh (fjalë aq acaruese kjo për veshin e shumë estetëve) në përfytjen e madhe njerëzore, shkurt, të mbash në dorë një skeepër ligjvënësi, sovranë.

Prej një ndërgegjeje, prej një psikologjie të tillë rrjedh toni madhor i veprës, përmasat e gjera, fuqia tërmetore e saj. Ajo e ka peshën e rëndë dhe ajo peshë, bashkë me madhësinë, i kalon veprës së shkrimtarit gjithë zymtinë, barrën dhe dramën e saj. Shkrimtarë të tjerë, për të cilët është i huaj ky angazhim, në vrullin e tyre për të përligjur, madje për të himnizuar heqjen e tyre mënjanë, rreken të vërtetojnë se është më e vlefshme, më e bukur, madje më e moralshme, të dëshmojnë për shpërbërjen e një fluturë sesa të një perandorie. Në mekanizmin e kësaj të fundit mund të jenë mbërthyer vdekshëm fatet e dhjetëra miliona njerëzve, megjithatë, ata janë gati të mbyllin

sytë përpara kësaj dhe të ngulin këmbë për dramën e fluturës.

Të mëdhenjtë i binden një tjetër ndërgjegjeje. Dante Aligieri nuk mund të jepte atë verdikt kolosal, duke dënuar në nëntë rrathët e ferrit të tij një pjesë të njerëzimit, pa ndier në vetvete gjykatësin suprem. Përpara se të shfaqej Makbethi, thika mbretvrasëse i qe shfaqur me siguri shumë herë Shekspirit, në trurin e shqetësuar të të cilit shumicën e kohës s'bëhej gjë tjetër veç rrënoheshin frone e kurora mbretërisht, shembeshin ose riven-doseshin drejtësira. Kush mund t'i mohojë psikologjinë prej sovrani botëror Don Kishotit të Mançës? Dhe, a mund të shkruhej «Fausti» pa të dhe a mund të krijohet pa të shtjella e zezë e shpirtrave të vdekur që rendin pas karrocës së Çiçikovit?

6

Ka shumë pengesa për të mbërritur tek Eskili. Ato i ngjajnë disa herë një makthi. Gjysmë shekulli pas vdekjes Aristofani e portretizoi si njeri krenar dhe të pasionuar. Nga mbishkrimi mbi varrin e tij dëshmohet se mori pjesë me ushtë në dorë në luftërat kundër «persëve flokëgjatë». Mbishkrimi, që nuk harron të japë modën e mbajtjes së flokëve të kundërshtarëve, nuk e përmend fare veprën e tij. Është një rastësi apo është ndoshta paralajmërimi i parë, formulimi i parë, i dëshirës, i prirjes së dikujt, të vetë epokës ndoshta, që vepra e tij duhej të humbte?

Ajo ç'ka dihet tjetër për jetën e tij është ose e paktë, ose e parëndësishme: është akuzuar se ka nxjerrë të fshehtat e mistereve (të fshehtat teatrore?), se ka fituar dy ose tri herë në konkurset (fitoren e fundit e pati në moshën 67-vjeçare me «Orestian»). Se fill pas kësaj është larguar nga Athina për në Sicili për motive të panjohura (fyer-

je nga publiku, nga juritë, për arsye politike?), ku edhe vdiq në prag të të shtatëdhjetave. Gojëdhëna e vrasjes së tij prej një shqiponje, e cila, duke e pandehur kokën e tij pa flokë për shkëmb, lëshoi sipër saj breshkën e kapur, hyn ndër legjendat, që dikujt mund t'i duken me ngarkesë simbolike, por që më shumë ka gjasë të jetë fare e pakuptimtë, siç janë disa herë legjendat për njerëzit e mëdhenj.

Sikur të mos mjaftonte kjo mjegull rreth e rrotull tij, një gropë e errët e humneron atë tej-përtej: humbja e shumicës së dramave. Ngado që të vërtitemi, na del përpara kjo gropë. Çdo rrugë kryqëzohet me të. Nga kjo pikëpamje, për Eskilin dimë më pak edhe se për Homerin, përderisa që prapa mjegullës ku është fshehur, i verbti ka arritur të na e japë veprën e tij, gjë që Eskili s'mundti ta bëjë dot.

Asnjë mbushje, asnjë riparim s'mund të ketë gropa eskiliane. Por ajo, duke qenë kryesorja, nuk është e vetmja pengesë për të arritur tek Eskili i mirëfilltë. Edhe për veprën që ka shpëtuar nuk mund të thuhet se s'ka mangësira, pasaktësira dhe humbje. Dhe kjo është e kuptueshme, përderisa tekstet që kanë arritur gjer në kohën tonë nuk janë veçse kopje të kopjeve, të shkruara brez pas brezi nga shkrues të ndryshëm të epokave të ndryshme. Vështirë të besohet se filli i origjinës së ndonjë kopjeje arrin, në mos jo gjer në dorëshkrimin fillestar, që ngjan krejtësisht e pabesueshme, por, së paku, gjer në ndonjë nga tekstet e shumëfishuara, nga ato që u ndaheshin aktorëve gjatë përgatitjes së shfaqjes.

Por edhe tekstet e stërvjetra, prej të cilave janë kopjuar tekstet e vjetra dhe që i ndajnë gati një mijë vjet nga dorëshkrimi fillestar, janë plot pasaktësira. Fjalët janë të pandara nga njëra-tjetra, shenja pikësimi pothuajse s'ka, vargjet janë të shkruara si në prozë, përkatësia e tekstit e secilit personazh është shkruar vetëm me një vizë dhe pa saktësi.

Të gjitha këto e bëjnë tejet të vështirë rikonstruktimin e tekstit eskilian. Ritmi i vargjeve dhe gramatika diçka ndihmojnë në qortimin e mangësive, por ato s'janë vendimtare. Duke u shtuar të gjitha këtyre edhe faktin që pas vdekjes së tragjedianit dramati vazhduan të shfaqeshin dhe se tani që autori mungonte ishte më e lehtë të vihej dorë mbi pjesët e tij (dëshira e pashmangshme e çdo vënësi në skenë), është lehtë të merret me mend dëmtimi i origjinalitetit prej ndryshimeve të pjesshme, që nisin nga zëvendësimi i ndonjë fjale te heqja apo zëvendësimi i ndonjë vargu, e gjer te ndryshimi i një pasazhi të tërë.

Fakti që ekziston një vendim i Likurgut për përpilimin e një teksti zyrtar të të tre tragjikëve të mëdhenj: Eskilit, Sofokliut dhe Euripidit, rrëfen më së miri se duhej një ndërhyrje ligjore për të ndaluar ndryshimet e tekstit, sëmundje që mund të shkaktonte shfytyrimin katastrofik të tragjedive gjeneale.

Historia e kopjimeve dhe e botimeve të mëvonshme të dramave të Eskilit, si dhe të bashkëkohësve të tjerë të mëdhenj, as nuk u zgjidh, as nuk mbaroi me dekretin e Likurgut. Ajo është një

kronikë e gjatë, qysh nga interesimi i veçantë i peripatetikëve për të, te botimet aleksandrine, e gjer tek ato romake, kronikë shekullore, e çuditshme dhe shpesh misterioze, gjatë së cilës jo vetëm vazhdoi gërryerja e ngadaltë e tekstit nga duart e panumërta, anonime të shkruesve (skribëve), që e transmetonin atë nga shekulli në shekull, por ndodhi edhe tragjedia më e dhimbshme e këtyre kryeveprave: humbja e shumicës së tyre.

Që shkruesit, shumica murgjër, në vetminë e trishtueshme në të cilën punonin, të zëvendësonin fjalë të vjetra me fjalë të reja, të ndryshonin ndonjë varg ose ndonjë pasazh prej topitjes, monotonisë, lodhjes, harresës, apo thjesht prej manisë për të vënë dorë mbi një tekst, kjo është gjer në një farë shkalle e kuptueshme. Por, që pikërisht në kohën kur pasardhësit u bënë të ndërgjegjshëm se s'kishin të bënëin me drama të zakonshme, nga ato që ishin shkruar e luajtur me qindra herë në të gjithë amfiteatrot e Greqisë, të Ilirisë e të Rómës, pra, kur të gjithë qenë të ndërgjegjshëm se kishin të bënëin me autorë gjenialë e tragjedi gjeniale, shi në këtë kohë të niste edhe humbja e tyre, kjo mbetet disi enigmatike.

7

U kthjem përsëri te humbja. Dhe kjo është e kuptueshme: për humbjen ke përherë dëshirë të flasësh.

Si është e mundur? Jo, s'është e mundur... Janë klithmat e para, kundërshtimi i parë që shoqëron çdo humbje, të çdo natyre qoftë.

Si është e mundur që humbën tragjeditë antike?

Kur brenda në një shtëpi ka humbur një kuti margaritarësh, kur jemi qind për qind të bindur se humbja ka ndodhur brenda mureve të shtëpisë, mendimi i parë që na vjen është shpresa se humbja nuk është përfundimtare: sido që të jetë, kutia e diamanteve do të gjendet, përderisa nuk ka dalë përjashta mureve. Do të kthehet shtëpia përmbys, do të qëmtohet çdo centimetër katror i saj, do të bëhet çmos.

Mendimi i parë për tragjeditë antike do të ishte pak a shumë i kësaj natyre: është bërë ç'është

bërë, humbja ka ndodhur brenda planetit tonë, Tokës. Ajo është tepër e vogël për këtë humbje. Sido që të ndodhë, do të qëmtohet çdo kënd i saj, do të përmbysen arkivat, manastiret, bibliotekat. Në fund të fundit, jemi të bindur se tragjeditë humbën këtu në Tokë, dhe jo diku në galaktikë.

E, megjithatë, shpresa ishte e kotë. U hulumtuan për qindra vite me radhë të gjitha këndet e planetit ku ato mund të ishin struktur, por tragjeditë s'u gjetën që s'u gjetën dot. Me sa duket, planeti i vogël ishte i aftë për humbje të mëdha.

Ne s'na mbetet gjë tjetër veç t'i kujtojmë ato me një dhimbje që bashkon shumë breza njerëzore, të kombeve e të gjuhëve të ndryshme, nëpër qindra e qindra vjet. Pas klithmës së dyshimit për humbjen vjen pyetja tjetër: po si ndodhi?

Si ndodhi që humbën tragjeditë antike? Këtë nuk e di saktësisht askush.

Siç u përmend pak më parë, guri i varrit (që, sipas J.P. Vernantit, duhej të ishte fantazma e Eskilit), kishte dhënë sinjalin e parë se do të kishte humbje. Humbja duhej të ndihej, të notonte në erë qysh në gjalljen e tragjedianit, atëherë kur asnjë nga tragjeditë ende s'kishte firmuar.

E ka ndier vallë Eskili atë trysni të shurdhër, të verbër, atë vrimë të zezë që kërkonte të thithte dramën e tij? Pa dyshim që po. Çdo krijues i madh e ndien kur vepra e tij krijohet nën kërcënimin e humbjes. Humnera që është dy hapa larg tij ndikon ditë e natë mbi të, ndjell, zymton, paralajmëron.

Tragjeditë ishin të shkruara në disa lloje papi-rusesh. Me përjashtim të atyre që do të shfaqeshin, teksti i të cilave u qe ndarë aktorëve, të tjerat ishin zakonisht në një kopje. Mjaftonte që dikujt t'i shkrepnte në kokë, një armiku të tij, një rivali, një të çmenduri, një të dehuri, që t'i zhdukte ato brenda pak çasteve.

Por nuk ishte ky rreziku kryesor, në fund të fundit, një rreziku të tillë mund t'i dilej përpara, duke depozituar një kopje të dytë në një vend më të sigurt. Ishte një tjetër kërcënim më serioz se ky. Disa vite më parë një dramë e Frinikut me subjekt bashkëkohor «Marrja e Miletit», qe ndaluar nga autoritetet, ngaqë shfaqja i kishte mërzhitur athinasit, duke u kujtuar tmerret e luftës me persët, e cila porsa kishte mbaruar. Po të kujtojmë dhe ikjen e zemëruar të Solonit nga teatri dhe dialogun e tij me Thespinin, na bëhet e qartë se qysh në fillimet e tij teatri ka pasur probleme me censurën.

Çështja bëhej edhe më e ndërlikuar kur censurës zyrtare i shtoheshin edhe kërkesat e spektatorëve. Që shija publike bënte një presion jo të vogël mbi tragjedinë, këtë e vërteton fakti që një pjesë e trilogjive madhështore përfundonin me një dramë të katërt satirike. Kjo shtojcë e panevojshme, pararendëse e «happy end-it» dhe e klisheve të mëvonshme komerciale, nuk ishte veçse një konformizëm, një taksë që tragjedianët gjenialë qenë të detyruar t'i paguanin shijes së kohës.

Koha, natyrisht, e donte tragjedinë, përderisa e polli atë, por ndërkaq ajo kishte rezervat e saj,

që i shfaq në format më të ndryshme. Krahas «lobit» protragjik, një korrent antitragjedian duhej të ishte i pranishëm në shijen dhe mendësinë e grekëve. Zhvillimi i komedisë ishte ndoshta një kërkesë e lobit të kundërt. Kurse nervozizmi i Platonit ndaj ithtarëve të teatrit tregon rezervën e tij ndaj artit të skenës në përgjithësi.

Kur sjellim ndër mend ikjen e zemëruar të Solonit nga teatri, s'ka se si të mos kujtojmë një ikje tjetër, atë të Eskilit nga Athina. Kjo ikje ridëshmon për ftohtësinë ndaj tij. Por, kur themi ftohtësi ndaj Eskilit, duam të themi ftohtësi ndaj tragjedisë, që ai e krijoi.

Në kohën tonë duket absurde që censurimi i një libri të lidhet me ndalimin e librit në përgjithësi, por në kohën kur tragjeditë numëroheshin me gishta të dorës, një hap e ndante në kokën e censorit ndalimin e njërës tragjedi nga tragjedia në përgjithësi si gjini.

Pyetja nëse **duhej** apo **nuk duhej** ky lloj arti, duhet të jetë bërë jo një herë në kokat e shumë njerëzve në atë kohë. Ajo duhet të ketë depërtuar madje në kokat e vetë tragjedianëve, në atë shqetësim, që shumë shekuj më vonë e shprehu Sergei Esenini, kur me ndërgegje të shqetësuar shkroi se kënga e tij, në vend që t'i bënte mirë, ndoshta «i prishte gjumin vendit të tij». Tragjedianët grekë kishin mjaft arsye për të besuar se veprat e tyre ishin të afta t'i prishnin gjumin jo vetëm Greqisë, por gjithë popujve të rruzullit tokësor. Vecse kjo ishte një prishje gjumi e lumtur.

Ikja e Eskilit nga Athina duhet të ketë qenë

çasti më patetik i tij. Atë pikëllim që provojnë
brezat e njëpasnjëshëm njerëzor për humbjen e ve-
prës së tij, ai duhet ta ketë ndier të dendësuar në
ato çaste të para të largimit. I kishte kthyer shpi-
nën Athinës, kryeqytetit të botës, të dritës, të tea-
trit. Po linte prapa gjithçka, në radhë të parë, dra-
mat e tij. Po i linte, po i humbte përgjithmonë, në
kuptimin e mirëfilltë të fjalës. Sepse humbja ishte
e prekshme, fizike, ashtu siç është humbja e tasha-
ve, e bizhuve. Dhe kjo për disa arsye. E para, se
marrja me vete e dorëshkrimeve nuk ishte një gjë
e thjeshtë, si në kohën tonë. Të shkruara në pllaka
ose në lëkurë dorëshkrimet e nëntëdhjetë dramave
të tij duhej të peshonin, së paku, disa kuintalë. E
dyta dhe kryesorja, edhe në qoftë se gjente një mun-
dësi për ta ngarkuar në karrocë e më pas në anije
gjithë atë piriq pllakash e lëkurësh, përse do ta
bëntë këtë? Ç'i duheshin pa teatrin?

Në kohën kur nuk ekzistonte koncepti «botim i veprës», vepra dramatike nuk mund të kishte kurrfarë jete jashtë teatrit. Frymëmarrja e saj, parajsja dhe ferri i saj ishin aty, në shkallët e gurta që gumëzhinin nga spektatorët. Shtoji kësaj edhe faktin që me vdekjen e autorit zakonisht dramat nuk viheshin më në skenë, për të përfytyruar atë ndjesi të humbjes totale që duhet të ketë përjetuar ikanaku shtatëdhjetëvjeçar, ai që aq bukur kishte përshkruar, midis të tjerash, brengën njerëzore.

Ai që kishte dhënë mendime titanike për ngritjen dhe rrëzimin e perëndive, për përplasjen e ligjeve dhe për ankthet e epokave, për përkohshmërinë e jetës dhe fatalitetin e gjërave, s'kishte si të

mos e ndiente se vepra e tij, pavarësisht se meritonte pavdekësinë hyjnore, do të zhdukej. Epoka e grekëve ishte aq demokratike, sa të mos e njihte ende masakrën e librave. Por, ndërsa nuk dha kurrfarë verdikti kundër dramave antike, koha dha vetëm një sinjal: ato **drama mund të humbnin.**

Guri i varrit, dyzimi i tragjedianit të vdekur, e ka gdhendur sipër tij këtë sinjal.

Kohë të tjera do të vinin me arsye të ngjashme, por me mjete të tjera, shumë më të rrepta. Më i rreptë do të ishte dhe verdikti i tyre: tragjeditë **duhej të humbnin.**

8

E, megjithatë, si duhet të ketë ndodhur kjo?

Pyetja është përsëritur nga shekulli në shekull, siç përsëriten zakonisht pyetjet kur përgjigjet nuk janë bindëse.

Një qind e ca vjet më parë një stufë e ndezur asgjësoi brenda disa sekondave atë që koha do të duhej ndoshta ta bënte, madje me shumë vështirësi, gjatë qindra vjetëve: pjesën e dytë të «Shpirtrave të vdekur» të Gogolit.

Humbja e tragjedive antike s'ka asgjë të përbashkët me atë tis harrese, me anë të të cilit koha mbulon dalëngadalë, gjersa i varros përfundimisht, shumicën e krijimeve të mendjes njerëzore. Procesi i seleksionimit, qoftë në formën e tij të mirëfilltë shumëshekullore, qoftë në formën e aksidentit, si rasti i stufës së Gogolit, vrundulli i flakës të së cilës zëvendësoi mijëra polemika, studime e simpoziume të ardhshme, nuk ka asnjë lidhje me çështjen eskiliane. Nuk pati asnjëherë seleksionim të tragjedive të Eskilit e të Sofokliut. Pati vetëm shpëtim

të rastit të një pjese të vogël të tyre. Pra, jo humbja, por shpëtimi ka qenë rastësi.

Siç u tha më lart, humbja është pjesë e veprës së tij titanike. Ajo s'ka të bëjë me djegiet e dorë-shkrimeve (Gogoli), as me dëshirën për asgjësimin e veprës (Kafka), as me mohimin e saj. Seria e pafundme e vetëvrasjeve të shkrimtarëve është konsideruar gjithashtu shpesh si pjesë e veprës së tyre, epilog, manifest, madje koment përfundimtar i saj.

Në tjetër kuptim, humbja e tragjedive antike është pjesë e veprës së tragjedianëve. Ajo ka ndodhur krejtësisht jashtë vullnetit, dijenisë dhe ndër-gjegjes së tyre.

Pushkini i shtrirë në dëborë nga plumbi i një kretini e ka trazuar ndoshta shpirtin rus më shumë se ç'do ta trazonte vepra e ardhshme që ai do të krijonte pas atij mëngjesi fatal. . . Tragjeditë e humbura antike janë gjithsesi të pakompensueshme.

Studiues të ndryshëm janë përpjekur ta shpjegojnë njëfarësoj këtë dukuri të habitshme, por jo në mënyrë bindëse. Disa e nisin kronikën e humbjes me botimin romak të veprave të zgjedhura të tre tragjikëve të mëdhenj në kohën e perandorit Adrian. U botua një përmbledhje e veçantë e secilit tragjedian, e bërë, me sa duket, nga i njëjti autor. Përmbledhja e Eskilit kishte shtatë tragjedi: «Prometeu i mbërthyer», «Persët», «Të shtatët kundër Tebës», trilogjinë «Orestia» (Agamemnoni, Koe-foret, Eumenidet) dhe «Lutëset». Janë pikërisht edhe të vetmet tragjedi që kanë shpëtuar.

Ç'u bënë të tjerat? Që ato ose shumica e tyre ekzistonin gjer në kohën e Adrianit (shek. II), kjo

vërtetohet nga vetë fakti që botimi u shpall si një përmbledhje e zgjedhur për një publik pak a shumë të gjerë.

Sipas disa studiuesve, kjo përmbledhje dramash të zgjedhura luajti një rol të dyfishtë për të mirë e për të keq. Nga një anë, ajo shpëtoi nga zhdukja shtatë tragjeditë që kemi në duar sot, por, nga ana tjetër, sipas tyre, ajo ndihmoi ose përshpejtoi harresën e veprës tjetër të tragjedianit. Gjithmonë sipas këtyre studiuesve, duke u përqendruar vëmendja te shtatë të zgjedhurat («Të shtatat kundër Eskilit» — mund të perifrazonim një nga titujt e tij), vetvetiu mbeti në fillim jashtë vëmendjes e pastaj u mbulua nga pluhuri i harresës pjesa kryesore e thesarit gjenial.

Arsyetimi i këtyre studiuesve është, për të përdorur një shprehje të butë, paksa i çuditshëm. Sepse është vërtet pak e besueshme që leximi i «Prometeut të mbërthyer», në përmbledhjen e famshme romake, në vend që të rikujtonte se ka edhe një «Promete të çliruar», madje dhe një «Promete zjarrsjellës», dhe të nxiste kërkimin e leximin e tyre, sipas këtyre studiuesve paska bërë të kundërtën: ka ndihmuar në harrimin dhe braktisjen e tyre. Po kështu, «Të shtatët kundër Tebës» nuk do të ndillte harresën, por përkundrazi, ringjalljen e krejt trilogjisë tebane, prej së cilës ka shpëtuar vetëm drama e mesit.

Është e qartë se, në qoftë se botimi i veprave të zgjedhura shpëtoi një pjesë të thesarit, ai kurrësi s'mund të jetë bërë shkak për humbjen e thesarit kryesor. Shkak nuk mund të ketë qenë as

gërryerja e kohës, e cila që nga shekulli V para erës sonë e gjer në shekullin I mbuloi e zhduku përgjithmonë qindra vepra e autorë. Nga gërryerja mund të humbnin autorë e vepra të mesme, ashtu siç ka ndodhur përherë, por kurrsesi kryevepra, madje të shpallura si të tilla për shekuj të tërë.

Arsyen e vërtetë, atë që u bë fatale për humbjen e tragjedisë antike, disa nga studiuesit e përmendin shkarazi. Megjithatë, ajo është kryesorja për të shpjeguar katastrofën. Dhe katastrofa nisi me fushatën e tërbuar të fesë së krishterë kundër paganizmit. Ajo u hovzua sidomos midis shekujve VI dhe X, që ishin, me sa duket, edhe shekujt që u bënë varri i tragjedive antike. Atë që s'e bëri dot lobi antitragjedian në lashtësi, e kreu mesjeta evropiane-aziatike.

Fushatën kundër paganizmit, një nga më të fuqishmet të shpallura ndonjëherë nga reaksioni i zi, feja e ktheu shumë shpejt në një fushatë kundër gjithë vlerave artistike të antikitetit, duke e shpallur gjithçka që ishte krijuar para Jezu Krishtit si pagane dhe të dëmshme.

Feja kishte arsyet e saj për të luftuar letërsinë antike. Arsyeja e parë ishte se krejt stuktura e dogmave të saj binte në kundërshtim të hapur me gjithë atë dritë, emancipim dhe ato ide të lira që rrezatonte letërsia antike greke. Në terrin mesjetar, që feja sa vinte e dendësonte, letërsia antike ishte një fener shqetësues që duhej të shuhej sa më parë. Lidhur me këtë kjo letërsi e fuqishme, ky univers artistik i pjellë nga një plejadë gjenish, i bënte konkurrencë «Biblës» së krishterë që feja e kishte

shpallur si librin e botës. Mirëpo, përpara fjalës gjeniale të grekëve të vjetër «Bibla» nuk qe veçse një libër i rëndomtë, ashtu siç ishte i rëndomtë Jezu Krishti vetë përpara heronjve bubullues antikë të tipit të Prometeut.

Kjo ishte arsyeja që feja u përpoq me të gjitha mjetet ta fshinte nga faqja e dheut thesarin antik. Ajo do të dëshironte dhe me siguri është përpjekur të zhdukë çdo gjurmë, por, për fatin e keq të saj dhe për fatin e mirë të njerëzimit, nga rrebeshi i fushatës mundën të shpëtonin tragjeditë e zgjedhura të botimit adrianian. Të tjerat, të cilat ishin në kopje më të rralla, ajo i ndoqi hap pas hapi, ashtu siç ndiqte heretikët dhe «shtrigat», gjersa i shfarosi një-rën pas tjetrës. Dhe në qoftë se diçka kishte arritur të shpëtonte në të famshmen bibliotekë të Aleksandrisë, një tjetër fe dhe një tjetër errësirë, ajo e islamizmit, i dogji, këtë herë në emër të biblës së vet, «Kuranit».

Në qoftë se në shekullin X, pas kërdisë së pamëshirshme, vihet re një ringjallje e interesimit për dramaturgjinë antike, këtu është fjala vetëm për veprat e zgjedhura, sepse të tjerat ishin zhdukur pa kthim.

Dhe kështu nisi përsëri historia e gjatë, monotone e kopjimit nga dora në dorë prej shkruesve anonimë e gabimeve, e zëvendësimeve të fjalëve, e harresave, e lodhjes dhe e ndryshimeve të tekstit, disa herë të ripararueshme. Kështu, pas dy mijë e pesëqind vjetësh të kësaj kronike madhërisht të trishtueshme, nga universi eskilian mbërritën gjer te ne vetëm shtatë dramat e tij.

9

«Po atë vit, arqipeshkvi Robert dë Sorbon, rektor i Universitetit të Parisit, priti një farë Gijom Grusak, i paraqitur si tregtar shëtites pasqyrash rru-dhafshehëse (që s'të tregojnë rrudhat), i cili kum-tonte se kishte për t'i dorëzuar një gjë tejet të vlef-shme.

I sipërpërmenduri i dorëzoi vërtet të ndritsh-mit Robert dë Sorbon një dorëshkrim të vyer, që ishte, sipas tij, një tekst i vjetër grek. Gjithmonë sipas të sipërpërmendurit, ky dorëshkrim kishte qe-në prej vitesh pronë e familjes së tij, madje kohë më parë, në vitin 1209, i ati i tij Pol Grusak kishte ndër marrë një udhëtim në Angli për t'ia dorëzuar atë kundrejt një shpërblimi të arsyeshëm Universi-tetit të Oksfordit, gjë që nuk kishte qënë e mundur të kryhej për shkak të turbullirave, që, siç dihet, kishin ndodhur pikërisht atë vit atje.

Këto gjëra ia kumtoi i sipërpërmenduri të ndrit-shmit Robert dë Sorbon, i cili ia mbajti dorëshkri-

min, që, sipas sjellësit, duhej të ishte i dramaturgut të vjetër grek, Eskilit. Ndërkaq iu premtua sjellësit shuma e kërkuar prej dyzet ekysh, pasi të vërtetohet autenticiteti i dorëshkrimit.

Për këtë Robert dë Sorbon e dërgoi menjëherë tekstin në Abacinë e Klermonit, ku kishte disa murgjër mjeshtër për punë të tilla. Pas një muaji, si erdhi përgjigjja nga Abacia e Klermonit. U thirr prapë në selinë e rektoratit dhe, pasi iu njoftua se dorëshkrimi ishte kallp, u dënua me dyzet shkopinje dhe me burg në rast përsëritjeje.

Ky ishte rasti i katërt i përpjekjes për mashtrim të këtij lloji, prej të cilave tre lidheshin me dramaturgun Eskil. Kjo ndodhi në vitin e bekuar 1257, dy vjet përpara epidemisë së murtajës, që faroi një pjesë të Evropës».

Kjo kronikë nuk është e vërtetë. Dhe është shqetësuese pikërisht për këtë.

Ky është një mashtrim, një krim që duhej të ndodhte. Ai do të ishte normal, i logjikshëm, moral. Dhe është anormale, ilogjike dhe amorale mosndodhja e tij, madje në atë shkallë që do të meritonte vërtet një anketë ose, më saktë, një antianketë për përcaktimin e fajtorëve të këtij moskrimi.

Krimi i falsifikimit të Eskilit nuk figuron në asnjë kronikë mesjetare e, aq më pak, në kronikat e mëvonshme. Pyetja në këtë rast është e natyrshe: pse vallë të mos ketë ndodhur ky krim?

Falsifikatorët shkrues nuk i kanë munguar kurrë kësaj bote. Mjeshtër të vërtetë të kësaj pune, ata e dinin fort mirë bursën e vlerave, ashtu siç dinin si të mos e humbnin kohën kot. Në këtë pi-

këpamje, ata kanë qenë përherë një pasqyrë e saktë e asaj çka çmohej e vlerësohej nëpër kohë të ndryshme.

Lindur me siguri fill pas shpikjes së shkrimit e të pikturimit (fleta e parë e shkruar ka pjellë me siguri idenë e parë të falsifikimit, njëlloj si porta e parë e mbyllur ka nxitur ndjesinë e parë të kusarisë), falsifikimi u bë në njëfarë mënyre historia e mbrapshtë e dokumentacionit.

Falsifikohej kudo dhe gjithçka: autobiografi shkrimtarësh, testamente, arkiva, letra dashurie me qëllim shantazhi, fatura, dëshmi të burgosurish, novela, mbishkrime varresh, telegrame, piktura, poema, harta hajdutësh etj., etj.

E gjithë kjo nuk është aspak një kronikë e kaluar. Dy vjet më parë shtypi dhe televizioni botëror nxitën fantazinë e përgjithshme me lajmin e gjetjes së ditarëve të Hitlerit. Miliona spektatorë panë në ekran fletoret e lidhura me kujdes. Revista «Shtern» kishte paguar një shpërblim prej dy milionë markash. Pastaj, si zakonisht në rastet e falsifikimit, erdhi zhgënjimi, gjyqet, dënimi.

Asgjë e ngjashme nuk ka ndodhur me tragjeditë e zhdukura të Eskilit. Pa dyshim, që në shekullin XX ishte vonë për një gjë të tillë, por në shekullin X, atëherë kur interesi për letërsinë antike qe rizgjuar, ishte tamam koha. Në Evropë njëri pas tjetrit po hapeshin universitetet, krijoheshin katedrat, mendjet e ndritura kërkonin të depërtonin në terrin e së shkuarës.

Në qoftë se falsifikatorët nuk iu drejtuan Papës Urbani II Të Lumnueshmit më 1095, ngaqë në atë

kohë ai qe tepër i zënë me përgatitjen e kryqëzates së parë dhe me luftën kundër antipapës Klementi III, asgjë nuk i pengonte t'i drejtoheshin polemistit Pier Abelardit të shkollës episkopale të Parisit, aty rreth vitit 1140. Dhe në qoftë se ky i fundit s'e kishte fort mendjen për një gjë të tillë për arsye të shqetësimeve që i kishte shkaktuar një pasion dashurie, i cili ishte bërë shkak për tredhjen e tij, falsifikatorët mund të kapërcenin detin e të paraqiteshin në Universitetin e Kembrixhit, i cili, ndonëse më i ri se ai i Oksfordit, rivalizonte me të duke ia tërhequr studentët. Ata mund të trokisnin te portat e universiteteve të Italisë dhe, në qoftë se do t'i gjykonin jo fort hijerëndë dijetarët e tyre, mund të shtegtonin gjer në universitetin e Vjenës më 1365 ose në Këln më 1388. Për një shpërblim të mirë ata mund të udhëtonin gjer në Suedinë e ftohtë, për t'iu paraqitur arkipeshkopit Jakob Ulfson, që më 1477 porsa e kishte themeluar Universitetin e Upsalës.

Mirëpo ata nuk trokitën në asnjë nga këto qendra të dijes. Më 1600 kishte ende kohë për një gjë të tillë dhe më 1700, në prag të klasicizmit evropian, aq më tepër. Por as atëherë ata nuk u dukën.

Përgjigjja për këtë është e thjeshtë: askush nuk paguante mirë për tekstet antike.

Me siguri shumë herë falsifikatorët e kanë shqyrtuar me hollësi këtë punë, kanë peshuar përfitimet dhe rrezikimet prej saj, kanë bërë zhbirimet e nevojshme me mënyrat që i kanë ditur vetëm ata dhe, së fundi, kanë ardhur në përfundimin se për poetët s'paguan kush.

Dhe kanë vrapuar prapë të sajajnë letërkëmbimin e paqenë erotik të murgeshave të Manastirit X, veprën postume të një akademiku, kujtimet e një lordi, apo të një prostitute, që rrezikonin shpërthimin e një skandali.

Për të gjitha këto paguhej mirë. Paguhej për akademikun e mërzitshëm, për prostitutën Margo. Për Eskilin kurrsesi.

E gjithë kjo është e mjaftë për të kuptuar se sa pa pasion dhe pa seriozitet është bërë kërkimi i dramave të humbura. Dhe ne s'na mbetet veç të falënderojmë fatin që shpëtuan shtatë prej tyre. Madje, nganjëherë duhet edhe të çuditemi për to, ashtu si çuditesh kur takon njeriun e shpëtuar për mrekulli nga një masakër.

10

Nuk është fort e qartë se nga ç'kriter është nisur shpëtuesi i këtyre dramave, ai që hartoi përmbledhjen e zgjedhur. Përmbledhja fillon me «Prometeun e mbërthyer», ndoshta e konsideruar prej hartuesve si vepër e ndërtuar thjesht, pra, lehtësisht e kuptueshme për të hyrë në botën eskiliane. Megjithatë, fakti që pas «Persëve», «Të shtatëve kundër Tebës» e sidomos pas trilogjisë komplekse «Orestia», përmbledhja mbyllet me një dramë tjetër të thjeshtë për t'u kuptuar, si «Lutëset», e vë në dyshim kriterin e mësipërm. Më e besueshme do të ishte që hartuesi e vuri në krye «Prometeun e mbërthyer», si vepër tipike eskiliane, një dramë kuptuar rebeluesit që u dënua prej Zeusit «për krimin e njeridashjes». Në qoftë se arsyeja ka qenë kjo, ajo shpjegon njëkohësisht edhe shkaku përse hartuesi nuk e përfshiu të plotë në përmbledhjen e tij trilogjinë prometejane. Por kësaj do t'i rikthehem më poshtë.

Nga të shtatë dramat «Lutëset» është më e thjeshta si ndërtim, gjë që tregon se duhet të ketë qenë ndër veprat e hershme të tragjedianit. Me kalimin e viteve brumi tragjik sa vinte ndërlikohej në duart e mjeshtrit të madh, i cili gjatë procesit të ngjizjes së veprës së tij kërkonte, gjente e shpikte struktura të reja, që ashtu, të freskëta e novatore siç ishin, shndërroheshin aty për aty në ligje të mëdha të krijimit dramatik botëror.

Megjithatë, edhe në vepra të thjeshta në ndërtim, si «Lutëset», Eskili shtronte probleme madhore, me të cilat qe ndeshur gjatë mijëvjeçarëve raca njerëzore. Refuzimi i pesëdhjetë vajzave të Danait për t'u martuar me kushërinjtë e tyre të afert, është një dëshmi e atij procesi të gjatë qindrashekullor kundër martesave brenda fisit, endogamisë, proces që duhet të ketë qenë një histori e pafundme, vazhdim i historisë akoma më të pafundme të shkëputjes së njerëzimit prej poligamisë. Legjenda e mëvonshme e përhapur te të gjithë popujt e Ballkanit, e ngritjes së vëllait nga varri për të sjellë motrën e martuar larg, është një jehonë e këtij shqetësimi, që për epoka të tëra duhet të ketë trazuar e vënë në ankth mendjen e njeriut, që nga popujt që jetonin pranë akullnajave e gjer në viset e nxehta: «Vidh systur thinni gaztu slikan mog» (Me motrën tënde bëre ti një djalë), thotë në formë akuze një nga personazhet e një Edde të vjetër norvegjeze.

Polemika nënë-bir, me të cilën nis balada ballkanase, një ndër më të bukurat e letërsisë orale botërore, triumfi i përkohshëm i mendimit të vëllait për ta martuar motrën larg (pra, triumfi i përkoh-

shëm i idesë kundër flligështisë në gjak), pendimi i mëvonshëm i nënës, mallkimi i saj dhe ngritja e vëllait nga varri për të korrigjuar atë që ishte bërë, dëshmon në një mënyrë të shkëlqyer se nëpër ç'zig-zage, dilema e trauma ka kaluar njerëzimi për të mbërritur tek ajo që na duket sot e vetmja zgjidhje normale, qoftë nga ana shoqërore, qoftë nga ajo gjenetike; martesë jashtë fisit.

Balada e përbashkët e popujve ballkanas, megjithëse e krijuar më vonë, pra, megjithëse kujtim më i largët i dramës së shkëputjes nga endogamia, është shumë më tronditëse se «Lutëset» e Eskilit. Kjo tregon se njerëzit që jetonin në trojet e ndryshme të gadishullit të madh e ruajtën dhuntinë që të krijonin struktura artistike të mahnitshme edhe në kohët e mëvonshme, por, si ato lulet e egra që nuk i shfrytëzon kush, ato mbetën jashtë letërsisë së kultivuar. Dhe arsyeja për këtë ishte sa kapitale, aq dhe e thjeshtë: këta popuj s'patën shkrimtarë. Pa shkrimtarë mbeti edhe vetë populli grek, i cili, pasi kishte njohur dritën e artit e të letrave, u zhyt dalëngadalë në mjegullën e padijes, në fatin e përbashkët të të gjithë ballkanasve për të murmuritur bashkë me ta legjendat e baladat makabre madhështore që, ndonëse po aq të fuqishme sa ato anti- ket, nuk i shërbyen letërsisë së kultivuar.

Dhe e gjithë kjo ndodhi për shkak të asaj lëvizjeje të papritur ogurzezë e absurde të rrotës së historisë, e cila bëri që popujt e gadishullit të artit të humbnin njëri pas tjetrit atë, pa të cilën s'mund të kishte as art, as letra dhe as mendim: lirinë e tyre.

Robëri ka njohur shumë rruzulli tokësor, por robëri si ajo nën të cilën ranë ballkanasit ishte vështirë të përfytyrohej. Kjo ishte një rrokullimë si ajo e titanëve në skëterrë. Një natë që vazhdoi qindra vjet, e brenda së cilës gjenerata të tëra njerëzish lindnin e vdisnin të verbëta. Si për një drejtpeshim ogurzi të gjërave, por me kahe të kundërta me logjikën e zhvillimit, gjithë ajo dritë antike u mbulua nga terri i pushtuesve që nuk kishin shembull për nga errësira, injoranca dhe prapambetja. Trauma psikike e ballkanasve duhej të ishte kolosale. Popujt, që e përfytyronin jetën e tyre si tri-dimensionale: me zonën e vdekjes, me jetën reale dhe me zonën hyjnore, u gjymtuan papritur, duke u privuar prej gjithçkaje të lartë e shpirtërore. Kjo ishte njëlloj si të humbnin qiellin.

Nata aziatike e përgjonte prej kohësh qytetërimin grek dhe atë ballkanas. Ajo iu sul dy herë gadishullit: në kohën e Eskilit, në fytyrën e «persëve flokëgjatë» dhe, dymijë vjet më vonë, në fytyrën e turqve osmanllinj. Herën e parë sulmi aziatik dështoi, të dytën mbaroi me triumf. Bota greke dhe ajo ballkanase ishin si shtëpitë që ende nuk e njihnin gjëmën. Kishin njohur robëri të vogla, të përkohshme, kishin njohur fatkeqësi kalimtare, por s'e dinin ende ç'do të thoshte zi e vërtetë.

Zinë e kishin përpara. Eskili ishte ndoshta nga të parët që e pikasi atë te «Persët».

11

«Po kjo nuk është veçse një lojë, arhond.

— Një lojë, por shumë shpejt do ta shohim se ç'ndikim do të ketë te qytetarët».

Këto janë pak a shumë replikat që, sipas Plutarkut, u këmbyen midis Thespsit, krijuesit legjendar të tragjedisë dhe Solonit, kur ky i fundit u largua i zemëruar nga teatri.

Gjithmonë sipas Plutarkut, ishte një dramë me subjekt të lashtë ajo që shkaktoi acarimin e burrit të shtetit.

Vite më vonë ndodhën skandale me dramën me subjekt bashkëkohor «Marrja e Miletit», të cilën Herodoti e përshkruan kështu: «Spektatorët u mbytën në lotë, poeti (dramaturgu) u dënua me një gjobë prej 1000 drahmi, ngaqë u kujtoi fatkeqësinë e përbashkët dhe u shpall ndalimi i shfaqjes së dramës në të ardhmen.»

Kemi dy fakte që duken se janë në kundërshtim me njëri-tjetrin: në rastin e parë, një dra-

më me subjekt antik zgjon zemërimin e shtetit, në të dytin, këtë zemërim, madje më të rreptë, e shkakton një dramë me subjekt bashkëkohor. Vetvetiu del pyetja: ç'parapëlqehet prej shtetit grek: trajtimi i subjekteve të lashta, historiko-mitike apo i atyre bashkëkohore?

Vetë fakti që historia jep dy shembuj kundërtëdhënës dëshmon se zgjedhja nuk ka qenë e lehtë dhe pa zigzage. Me sa duket, midis zyrtarëve grekë për një kohë të gjatë do të ketë pasur mendime të ndryshme për këtë. Secila palë do të ketë sjellë arsyet e saj, gjithmonë në emër të interesave të shtetit e asnjëherë të artit, balanca e fitores do të jetë lëkundur herë nga njëra anë e herë nga tjetra, pas çdo skandali, pala kundërshtare do të ketë marrë revansh e kështu me radhë, gjersa më në fund ithtarët e temës mitike kanë fituar kundër asaj bashkëkohore. Me sa duket, prej dy të këqijave është zgjedhur «e keqja më e vogël».

Përdorimi i shprehjeve «midis dy të këqijave», «e keqja më e vogël» etj., mund të na duket pakëz i papritur për një gjë që bota antike e quante sublime — teatrin. Por s'duhet të harrojmë se jemi gjithmonë në botën e gjykimit zyrtar të dramës. Madje jemi brenda lobit protragjedian, të atij lobi, pra, që, pavarësisht nga kundërtëhëniet e brendshme, është gjithmonë për shpëtimin e teatrit në luftë me lobin tjetër, atë të tmerrshmin, të zyrtin, që kërkonte humbjen e tij.

S'duhet të harrojmë gjithashtu se, pavarësisht nga organizimi madhështor i konkurseve dramatike, asnjëherë shteti grek nuk e kishte harruar rre-

zikun që mund t'i vinte nga teatri. Madje, sa më të madhërishme e luksoze bëheshin ceremonitë, sa më tepër ishin gjeniale dramat që luheshin në skenë, aq më vigjilues bëhej edhe syri i shtetit. Ai sy nuk harronte kurrë se pas vargjeve me bukuri befasuese, pas kumbimit magjepsës të zërit të aktorëve, pas veshjeve e maskave mahnitëse mund të ishte gjithmonë «e keqja». Ishte e natyrshme që prej asaj «të keqeje», në mos arrinte ta zhdukte krejt, ai do të zgjidhte «më të voglën».

Që e keqja më e vogël u quajt më në fund tema mitiko-historike, e vërteton fare mirë fakti që pjesa dërrmuese, për të mos thënë pothuajse krejt tragjeditë antike, u ngjizën me të. «Persët» bëri përjashtim. Ajo është e vetmja tragjedi me subjekt bashkëkohor dhe, pavarësisht se ne nuk e dimë se sa drama të tjera të tilla mund të ketë pasur ansambli eskilian, prapëseprapë merret me mend se ato (në qoftë se kanë ekzistuar) duhet të kenë qenë shumë të pakta.

Duke lexuar me kujdes «Persët», s'është e vështirë të ndihet përpjekja e Eskilit që drama të ishte e pranueshme për autoritetet. Kompromisi duket që larg. Duke qenë bashkëkohore, drama i ka të gjitha përmasat mitike-legjendare: hapësira ku ndodh veprimi, kryeqyteti perandorak i persëve, është gati në botën tjetër; po ashtu personazhet, hijet e tyre janë si të mbikësojetshme. Në dramë nuk ndihet aspak Greqia, ajo Greqi që përpara katastrofës që po i kërcënohej duhej të kishte vluar si askurrë nga pasionet, heroizmi, parandjenjat, ankthet, ekstaza, fatalizmi etj., etj., materie kjo e mre-

kullueshme për një krijues si Eskili. Mirëpo ai ishte i detyruar të braktiste truallin ku ndodhi ngjarja, në të cilën kishte qenë dhe vetë personazh, për ta çuar veprimin e tragjedisë në një largësi mitike, prej nga ngjarja pasionante, plot bujë e gjak, gjykohet shurdhërisht, ashtu siç mund të jetë një gjykim hijesh.

Nuk është ndonjë teprim të hamendësohet se Eskili do të ketë bërë me siguri mjaft përpjekje që drama të lejohej nga autoritetet.

«Ç'të keqe ka një dramë e tillë?

«Si nuk ka të keqe? Pak telashe na hapi drama e Frinikut, që u detyruam ta ndalonim? Ishte i njëjti subjekt, apo jo?

«Megjithatë, kjo është tjetër gjë... dhe gjërat duhen gjykuar në mënyrë të pavarur. I duhet Greqisë kjo dramë.»

«Më vjen keq të ta kujtoj, por për Greqinë ka kush mendon».

Ndoshta fjalët e fundit nuk janë shqiptuar në këtë dialog, që nuk e jep as Plutarku, as Herodoti, por nëntekstin e tyre Eskili duhet ta ketë kapur në sytë e ftohtë të zyrtarit.

Tragjediani krenar duhej të ishte fyer, ashtu siç dinte të fyhej ai (një fyerje a nuk u bë shkak të braktiste Athinën vite më vonë?), pra, tragjediani duhej të ishte fyer, të thoshte: në djall të veni të gjithë, bashkë me teatrin, kam faj unë që merrem me ju, etj., etj. Dhe të dilte duke përplasur derën.

Por ai nuk e bëri atë. Dhe nuk qe as etja për famë, as frika, as honorari që do të humbte, që e

frenoi. Ishte tjetër gjë, dhe pikërisht ajo psikologji sovrani, për të cilën folëm pak më parë.

Si çdo shkrimtar i madh Eskili ishte i ndër-gjegjshëm se, në krahasim me atë zyrtar të mesëm apo të lartë që përfaqësonte shtetin, ai ishte një princ, dhe jo vetëm i artit, por i gjithë kombit të vet. Si i tillë, ai qëndronte më lart se çdo burrë shteti dhe se fati i Greqisë i rëndonte atij mbi supe më shumë se ç'i rëndonte ndoshta krejt mekanizmit të shtetit grek.

Ndaj e gëlltiti kështu fyerjen dhe, pasi i bëri retushet e fundit pjesës (shkurtimi i ndonjë dialogu të bezdisshëm për autoritetet, zëvendësimi i disa maskave etj.), e nxori shfaqjen përpara publikut, për hir të Greqisë, të të gjithë Gadishullit Ballkanik, të të gjithë botës. Sepse «Persët» ishte jo vetëm vepra më patriotike e Eskilit, një monument për luftën e popullit grek kundër pushtuesit pers, por ajo ishte njëkohësisht një monument botëror, me vlerë universale për luftën e gjithë popujve të vegjël kundër shteteve agresore gjigante e supershteteve, ashtu siç qe perandoria e patundme persiane në krahasim me Greqinë e vogël.

Ashtu siç ndodh shpesh me autorët antikë, që e kanë të vetvetishme aftësinë e universalizmit të dukurive, koncepti i «së drejtës» eskiliane në këtë tragjedi fiton përmasa shtetërore, madje të marrëdhënieve e ndeshjeve ndërkombëtare. Nga rreshti i parë i dramës dhe gjer tek i fundit është e qartë për të gjithë se me cilën anë është e drejta dhe me cilën jo.

Një ide tjetër e fuqishme, gjithashtu e rritur

në përmasa nga aktet njerëzore tek aktet midis shteteve dhe popujve, është ideja se e keqja, krimi, rrjedhimisht, sulmi i një shteti kundër një tjetri do të marrin një ditë ndëshkimin fatal, ashtu siç e morën persët. Nga kjo pikëpamje, «Persët» është vepra pararendëse e gjithë atyre dramave, poemave, romaneve, këngëve e marsheve të mbarë njerëzimit që himnizuan me të drejtë sulmin dhe fitoren e më të voglit, që kishte të drejtën, kundër më të madhit, që s'e kishte atë.

Bashkë me këtë motiv Eskili në tragjedinë e tij nuk harron, por përkundrazi e nënvizon me forcë se, përveç të tjerash, Greqia po sulmohej nga një shtet diktatorial tiranik, i prapambetur nga çdo pikëpamje, i cili, duke e pushtuar Greqinë, do të fikte përgjithmonë atë dritë dhe demokraci që kishte lindur kultura dhe qytetërimi grek. Tragjiku i madh duket sikur parashikoi këtu dramën e për-bashkët që do t'u ndodhte dy mijë vjet më vonë popujve të Ballkanit, kur muzgu osman do të ndehej mbi ta. Por duhet thënë se në luftën kundër asaj nate që zgjati me shekuj, tragjedia «Persët», ky kandil i largët, por i pashuar, bashkë me gjithë duftet e tjera artistike të ballkanasve ka luajtur pa dyshim rolin e vet.

Këto ide madhore të Eskilit nuk ishin përsiatje të lindura e të shtjelluara në vetminë e dhomës së shkrimtarit. Ato ishin pjellë e kohës, vinin drejt e nga zallahia, nga pasionet shkumbëzuese të saj. Në kohën kur shfaqej «Persët», perandoria persiane ishte vërtet e mundur në dy beteja, por ajo ende ndodhej në këmbë dhe frika e një revanshi të saj

varej si re kërcënuese mbi Greqinë. Me dramën e tij Eskili nga një anë ua kujtonte grekëve këtë, nga ana tjetër u ngjallte besim për fitore në një ndeshje të ardhshme me perandorinë e pluhurosur, por ende të frikshme.

I kishte shkuar vallë ndër mend (në ato shpërthime verbuese kur mendja e shkrimtarit sulet atje ku nuk guxon të afrohet logjika), i kishte shkuar, pra, vallë ndër mend se tragjedia e tij do të luhej ndonjë ditë në skenën e kryeqytetit persian dhe në gjuhën persiane?

Në kohën tonë, dëshira për t'u përkthyer në gjuhë të tjera është gjëja më e zakonshme për një shkrimtar, madje edhe për më mediokrin. Por në atë kohë, ta mendoje pjesën tënde në skenën persiane ose skithe, ishte njëlloj sikur dramaturgu i shek. XX ta mendonte pjesën e tij të luhej në skenën e një trupi qiellor diku në Galaktikë.

Megjithatë, në përgjigje të pyetjes së mësipërme, të thuash «po» është po aq vështirë si të thuash «jo.» Sepse, mund të thotë dikush, në qoftë se Eskilit nuk i ka shkuar ndër mend një gjë e tillë, si shpjegohet atëherë ajo mungesë e admirueshme shovinizmi?

Në të vërtetë, duke e parë dramën me sytë e persëve, vetvetiu Eskili ka dhënë jo vetëm ankthet e parandjenjat e liga të një perandorie në prag të katastrofës, por edhe tragjedinë e një populli, mbi shpinën e të cilit bie gjithë barra e një fushate të çmendur pushtuese.

Por këtu, më tepër se për një pandehmë, qoftë dhe surrealistike të autorit për shfaqjen ose mosshfaq-

jen e dramës së tij në Persi (mendoj se ende sot, në kushtet e konfliktit Irak-Iran, ajo është po aq e padëshirueshme në skenën persiane, sa ç'do të ishte absurde në skenën irakiane, në qoftë se Iraku mendjelehtësisht do të kishte vanitetin ta përfytyronte veten në rolin e Greqisë antike), pra, më tepër se për një hamendësi për njohjen përtej kufijve, këtu ka qenë fjala për intuitën e gjeniut, që, duke kapërcyer çdo mendësi të kohës (Greqia, sipas kësaj mendësie, ishte qendra e botës dhe përtej kufijve të saj niste muzgu dhe barbaria, kështu që përkthimi i një drame në një gjuhë tjetër ishte një gjë që s'mund t'i shkonte ndër mend veçse një të çmenduri etj., etj.), pra, duke kapërcyer të gjitha këto, ai e ndjeu se shkruante, megjithatë, për gjithë popujt e botës, qofshin ata ende në stadin e barbarisë e në terr e trishtim.

Kur flitet për «Persët», krahas ideve e motiveve që ruajnë vlerën e tyre universale gjer në ditët tona, përmenden nganjëherë si një gjë e kapërcyer klima e fatalitetit dhe e bestytnive të kohës. Kështu, p.sh., sipas Eskilit dhe, me sa duket, sipas bashkëkohësve të tij, ishte e pranueshme nga hyjnitë që popujt dhe perandoritë aziatike të shembnin e të rroposnin njëri-tjetrin në tokën kontinentale. Rrëmuja shkatërrimtare në tokën aziatike ishte e lejueshme për ta, kurse në det jo. Deti dhe dalja në det, aq më tepër kapërcimi i tij, ishin të pafalshme, ndaj fatalisht të dënueshme. Perandoria **tokësore** e persëve humbi, sepse shkeli këtë ndalim të hyjnive: do i në det dhe u përmbys pikërisht atje. Ndër detajet e përshkrimit të betejës së Salaminës, për të

nënvizuar idenë se «Barbarëve nuk u shkon deti», Eskili shkruan se sa qesharakë ngjanin ata me rrobat e marinarëve që fryheshin e pluskonin sipër dallgëve plot kufoma të Egjeut.

Është pa dyshim një bestytни, por ndryshe nga bestytnitë e mirëfillta popullore, kjo është një bestytни zyrtare ose, më saktë, një lloj platforme politike veshur me rrobën e bestytnisë. Kujt i shkon deti dhe kujt i shkon shkretëtira, kush është lindur për malet e kush për lumenjtë, me sa duket, këtu ka filluar ai pazar tragjik që u njoh në shekullin XX me formulimin «ndarje e sferave të influencës» dhe që në mënyrë misterioze kaloi nga kanceleritë asire e egjiptiane tek ato greke, nga grekët te romakët, nga romakët te Bizanti, për të mbërritur gjer në Londrën, Parisin, Uashingtonin e Moskën e ditëve tona.

Për «Persët» kishin nevojë persët, po aq e ndoshta më tepër sesa vetë grekët. Tragjedia ishte e tyrja, dhe në festimet e 2500-vjetorit të monarkisë, në atë «dasmë që shkrepëtinte nga zia», po të përdornim një varg të Fan Nolit, kur spikeret e TV të të gjithë botës, duke komentuar paradën madhështore të trupave perandorake në mënyrën më mendjelehtë përmendin Eskilin, askush nuk u kujtua të thoshte se Eskili kishte paralajmëruar tjetër gjë, se komenti i tij për atë ushtri-fantazmë kishte qenë më i saktë se i të gjitha stacioneve televizive evropiane dhe, së fundi, se një shfaqje e «Persëve» do të ishte shumë më e dobishme për Iranin se gjithë ajo ceremoni barbare.

Drama e persëve ka mesazhe të tjera po aq të

rëndësishme për grekët e për gjithë ballkanasit. Një prej tyre është thirrja për unitet në luftën kundër barbarisë. Duket se problemi i unitetit ka qenë një sëmundje kronike e Greqisë së lashtë. Le të kujtojmë se vargjet e para të Iliadës fillojnë me një grindje përçarëse. Mirëkuptimi midis qyteteve-shtete, veçanërisht midis Athinës e Argosit, e përgjithësisht mirëkuptimi midis grekëve do të ishte një shqetësim i përhershëm i tragjedianit. Ai ndihet te «Persët», tek «Orestia», por sidomos ai ndihet fuqishëm te përshkrimi i dramës që ndodhi përpara portave të Tebës.

«Tebaida» duhej të ishte një nga eposet e shumta që gjëllonin në atë kohë në kozmosin artistik grek dhe prej të cilave krijoheshin herë pas here vepra gjeniale. E gjithë ajo përshkënditje shpirtërore e artistike që ndodhte në atë kohë në Greqi, ngjasonte vërtet me një zonë të dendur të kozmosit. Copëra poemash arkaike të thërrmuara nga koha vërtitëshin rreth e rrotull, motive të vjetra shpërthenin befas me dritë verbuese si yj të rinj, të tjera motive plakeshin e ftoheshin, ndërkohë që të tjera përplaseshin ose bashkoheshin vullshëm me njëri-tjetrin... dhe gjithçka është në një trazim dhe rropamë të pafund, dhe vrimat e zeza ishin aty, përbri, duke pritur rastin për të thithur e shkretuar gjithçka.

Nuk ishte e lehtë që të orientohesh në këtë galaktikë të larmishme, sic që mitologjia dhe poezia arkaike orale greke, në këtë zonë të dendur, ku fërkoheshin, goditeshin, dëmtoheshin, bymeheshin ose gllabëroheshin prej njëri-tjetrit motërzimet e

shumta të kënduara ndryshe nga rapsodë të ndryshëm. E aq më pak ishte e mundur të disiplinoje atë hazdisje e atë tërbim artistik për t'ia nënshtruar logjikës dhe vijueshmërisë që kërkonte drama. Duheshin mendje e vullnete gjenish, ashtu siç ishin në të vërtetë ato të tragjikëve grekë. Pa ndërhyrjen e tyre, kjo mitologji e këto epe në procesin e larmimit, të tkurrjes e të bymimit të vazhdueshëm, do të përfundonin dalëngadalë në një masë të copëzuar të përbërë prej motërzimesh të pafundme. Këtë gjë e pësoi gjer në njëfarë shkalle ansambli i eposit shqiptar, i cili, duke mos pasur fatin të shkruhej në kohën e duhur, mbërriti gjer në shekullin XX i dëmtuar rëndë e disa herë në mënyrë të pariparueshme.

Vetë mekanizmi i anonimatit që prodhonte poemat arkaike, ai korpus i pafud rapsodësh, çdonjëri prej të cilëve përpiquej t'i shtonte ose t'i hiqte diçka poemës që këndonte, kushtëzoi dendësinë e motërzimeve të shumta, të cilat bashkë me larminë kishin brenda tyre farën e shkatërrimit. Larmia e poezisë orale ishte edhe pasuri por edhe varfëri, edhe jetë, edhe vdekje. Ndërhyrja tiranike e Homerit dhe e tragjikëve e shpëtoi poezinë orale nga anarkia dehëse. Pa atë ndërhyrje ajo do të vdiste e mbytur pikërisht nga larmia.

Larmia kaloi, megjithatë, në letërsinë e kultivuar. Edhe pse shumica e tragjedive antike kanë humbur, në pakicën e mbetur ka përkime të shumta midis Eskilit, Sofokliut e Euripidit. Për Orestin, birin e Agamemnonit, ka tri drama dhe, siç thotë anglezi H. C. Baldry, kjo është njëlloj sikur të ki-

Me këtë lidhet ideja madhore e Eskilit se hyjnitë, ato për të cilat betohen bashkëkohësit e tij, duke përfshirë edhe Zeusin vetë, kanë kaluar gjithashtu nëpër një rrugë të gjatë riedukimi gjersa janë qytetëruar e zbutur.

Po, a qenë zbutur vërtet sunduesit e botës në kohën e Eskilit e qoftë më pas? Dhe, a ndihmuan sadopak në zbutjen e tyre tragjeditë greke, duke përfshirë edhe ato të Eskilit, ku disa personazhe, kryesisht hyjnore, janë paraqitur sipas parimit aristotelian, jo si janë, por siç duhej të ishin?

Përvoja e njerëzimit ka treguar se asnjë ndihmë nuk dhanë këto tragjedi në gjoja zbutjen dhe qytetërimin e sunduesve. Përkundrazi, me kalimin e shekujve bota njohu sundimtarë përherë e më të egër, në oborret e pallatet e të cilëve ndodhën krimet e luftëra për pushtet shumë më të llahtarshme se ato të Atridëve apo të Edipit mbret.

Po atëherë, a mund të themi se gjithë ky art gjenial, gjithë mesazhet dhe paralajmërimet e tij kanë shkuar dëm? Kurrresi s'mund ta thotë kurrkush këtë.

Në qoftë se Eskili u kujton të gjithëve se hyjnitë e sunduesit vërtet kanë qenë të pagdhendur e brutalë dikur, por tani janë qytetëruar, kjo është një shpallje, një normë, një fytyrë që ai u propozon sundimtarëve të botës. Do ta pranojnë apo s'do ta pranojnë ata këtë fytyrë të re, këtë maskë, është punë e tyre, por vetë propozimi është ndërkaq një akt që vepron. Në qoftë se hyjnitë nuk e duan fytyrën që u propozohet, por vazhdojnë të egërsohen edhe më, atëherë aq më keq për ta. Thirrja që u

Eskili, ky humbës i madh

është bërë: «Qytetërohuni!», s'ka shkuar aspak dëm. Ajo ua kujton të gjithëve se ata nuk janë aspak ata që duhej të ishin, prandaj kjo thirrje kthehet në burim revolte të përjetshme kundër tyre.

Asnjë zbutje s'pësuan tiranët pas Eskilit, prandaj njerëzimi e modifikoi dalëngadalë figurën e Prometeut. Por kjo s'duhet të na bëjë të harrojmë aspak se ishte tragjiku i madh, që e hodhi i pari sfidën dhe krijoi atë, pa të cilin bota do të ishte më e flashkët dhe më e zbehtë, prometeizmin.

edhe të tjerët, edhe ai do të përlligjë përpara botës vrasjen e tij, por ndërkaq do të mbërrijnë erinitë për t'ia errësuar gjykimin e për ta kthyer të folurën e tij në një dëlir.

Por të gjithë këta s'janë veçse «bij e nipër krimesh të vjetra», që prej vitesh kanë gëlular brenda këtij pallati. Muret e tij kanë parë e dëgjuar gjëra të llahtarshme, prej të cilave ne shikojmë vetëm aktet e fundit. Vrasje midis vëllezërish për pushtet, gosti makabre, ku mysafirit i serviren si gjellë gjymtyrët e fëmijëve të vet, net delirante të ndër-gjegjeve të vrara, mallkime, ankthe dhe parandjenja krimesh të ardhme. Të gjitha këto i mësojmë dalëngadalë nga kori, përpara të cilit shpalosen rruazat e fundit të këtij zinxhiri të rëndë. Siç dihet, motivin e kësaj gjëme Eskili e ka nxjerrë nga epet e vjetra orale, ku flitet për mallkimin që rëndonte mbi pallatin e Pelopidëve (ose Atridëve), ku gjakmarrja fisnore e gërshetuar me luftën për pushtet vazhdonte të pille vrasje pas vrasjesh. Ideja e Eskilit se krimi lind krimin është e nënvizuar në këtë vepër më qartë se kudo. Po trilogjia është e mbushur me motive të tjera të mëdha për luftën dhe për paqen, për fatkeqësinë që pëson jo vetëm viktimën e mundur, por edhe agresori fitimtar, për shpërgjimin e çdo abuzimi, për flijimin në emër të ambicies, për raportet individ-shtet, ndër-gjegje-në-ndërgjegje, detyrë-pasion etj. Ide antitiranike e përshkëjnë trilogjinë nga kreu në fund. Herë-herë lajmi i një vrasjeje në pallat lidhet me shqetësimin se mos po shpallet një tirani e re. Kështu, p.sh., në çastin kur merret vesh vrasja e Agamemnonit,

për nga ritmika e të folurit dhe e trazimit të brendshëm, kori antik i ngjet një grumbulli gazetarësh të sotëm në portat e një ndërtese presidenciale, ku porsa ka ndodhur një grusht shteti.

Një nga motivet kryesore të veprës është problemi i parësisë së gjakut atëror ose mëmësor. E thjeshtë në pamjen e parë, kjo ka qenë një nga çështjet themelore, mbi të cilat janë ngritur të gjitha kodet juridike të vjetra e të reja, çështje që ka shkaktuar drama të panumërta anonime mbi rru-zullin tokësor.

Në «Orestia» pyetja shtrohet saktë dhe prerë: nga rrjedh fisi: nga nëna apo nga babai? Hvjinitë e vjetra, erinitë, janë për nënën, të rinjtë, Apoloni e Atena, për atin. Me të drejtë thotë Engelsi se kjo është një jehonë e largët e luftës mijëvjeçare midis matriarkatit që po humbte dhe patriarkatit që po fitonte. Por motivi ishte, megjithatë, tepër i vjetër për ta interesuar Eskilin, në qoftë se nuk do t'i shërbente si bërthamë për ta pasuruar me ide më të reja universale, si ato që përmendëm më lart, e gjer te motive fare të freskëta të jetës së vrullshme bashkëkohore, si çështja e Aeropagut, gjycoit të athinasve, për fuqizimin ose shfuqizimin e të cilit ata ishin në atë kohë në grindje, për aleancën Athinë-Argos etj.

Problemi i «së drejtës», që e përshkon si lajtmotiv tërë krijimtarinë e Eskilit, këtu trajtohet gjerësisht e konkretisht prej tij, si një ndeshje e madhe midis së drejtës së vjetër, asaj të erinive e të vetëgjyçësisë gjakmarrëse që po humbet. dhe një «të drejte» të re, asaj të mekanizmit shtetëror.

Por, si çdo vepër e madhe artistike, «Orestia» del nga çdo skemë e të gjykuarit brenda një kornize apo disa kornizave, sado të rëndësishme qofshin ato. Dramë e krimit dhe e gjakmarrjes, e anktheve dhe e luftës për pushtet, e ndeshjes dhe e rrëzimit të ligjeve, e ëndrrave të turbullta dhe e parandjenjave, ajo ka të tilla përmasa që me një vrundull të saj anësor është e aftë të përfshijë, p.sh., tërë historinë e luftës së Trojës, madje në shtrirje kohore dhe hapësinore më të gjerë se ç'e gjejmë tek «Iliada» dhe tek «Odisea».

Veprimi i trilogjisë nis ditën e marrjes së Trojës, por shkallë-shkallë ne mësojmë gjithçka për këtë luftë, e cila nga të gjitha luftërat që janë zhvilluar gjer më sot në planetin tokësor, duke përfshirë këtu edhe dy luftërat botërore të shek. XX, është ajo që mban vendin e parë përsa i përket pjelljes së kryeveprave letrare. Kështu, mësojmë për atë natë fatale, kur nisi, sipas grekëve të vjetër, fatkeqësia e Trojës. Ndaj të gdhirë të asaj nate, Helena:

*Vendit të vet duke i lënë pas
Rropamë heshtash, shqytash e anijesh,
Që mbushen plot me armë, duke i sjellë
Në vend të pajës vdekjen Ilionit,
Me hap të lehtë ajo kapërceu pragun
Duke guxuar atë që nuk guxohet.*

Pas kësaj, në vargje të kursyera e me një bukuri të rrallë, njihemi me zinë që ra në pallatin prej nga iku mbretëresha, me mërzinë e të shoqit të brakti--

sur, Menelaut, me dhënien e kushtrimit dhe mbledhjen e ushtrisë greke në Aulidë, ku Agamemnoni, kryekomandanti, do të flijojë vajzën e vet, me fillimin e fushatës, me zinë që ra anembanë Greqisë, ku ditë për ditë mbërrinin nga Troja lajme vdekjesh e arkëza me hi dhe, së fundi, me natën e rënies së Trojës, të masakrës së tmerrshme, ku grekët e «tejkaluuan të drejtën e vet» dhe në shekuj do të mbanin në ndërgjegje peshën e saj.

Shkurt, një enciklopedi e tërë e luftës së parë botërore që njeh historia e njerëzimit, luftë ku u ndeshën dhjetëra shtete e popuj dhe që si asnjë tjetër u ngul në kujtesën e botës. Vetëm në disa faqe, në disa ndërhyrje të shkurtra, rikujtime e paranteza, tragjiku i madh, në dramën që flet për tjetër gjë ka futur pothuajse të plotë fushatën kundër Trojës. Në secilën prej këtyre ndriçimeve të shkurtra si prej vetëtime, shpalosen pamje që zgjojnë mendime të mëdha. Le të kujtojmë vetëm njëërën prej tyre, flijimin e Ifigjenisë në Aulidë, portin ku qe mbledhur flota greke duke pritur nisjen. Erërat e pengonin të nisej, morali i ushtrisë po binte, falltari Kalkant këshillon flijimin e vajzës, të cilin Agamemnoni, pas një lëkundjeje, e pranon.

Këtë dëshmi jep Eskili dhe tërë letërsia antike greke, por lexuesi i sotëm përpiqet të dëshifrojë prapa mjegullës mitike një të vërtetë më të saktë. Ç'është pengonin flotën greke, ç'që në të vërtetë Kalkanti dhe, mbi të gjitha, për ç'arsye Agamemnoni e bëri flijimin?

Për disa nga pyetjet studiuesit janë përgjigjur, për disa jo. Kalkanti është, p.sh., një nga figurat

më misterioze në tërë veprat antike ku ai shfaqet. Dihet se kryefalltari i grekëve nuk ishte veçse një renegat trojan, i dërguar enkas prej Priamit për të çorientuar fushatën që po niste, por që, me sa duket, u bë vërtet me grekët ose, së paku, luajti një rol të dyfishtë gjatë gjithë luftës. Për të mirë apo për të keq ishte këshilla e tij? Për të tronditur e përçarë edhe më tepër grekët, që me shumë vësh-tirësi kishin arritur të mblidheshin më në fund në Aulidë (roli klasik i një intoksikatori), apo për ndo-një tjetër arsye? Që flota greke nuk u nis për një kohë të gjatë kundër Trojës, kjo duhet të jetë një e vërtetë historike. Po nuk ishin erërat e hyjnive të pakënaqura, që i pengonin, por të tjera, dhe pikërisht disuniteti midis grekëve, përlllogaritja e forcave, struktura e aleancave të të dy kampeve etj. Sipas të dhënave të disa autorëve antikë, në qoftë se lufta e Trojës vazhdoi dhjetë vjet, afër-sisht po aq zgjati koha e mbledhjes së ushtrisë shu-mështetëshe greke. Këshilla e Kalkantit mund të ishte konform udhëzimeve të padronit të vet, Pri-amit, por edhe e kundërt me udhëzimet, në qoftë se ai qe bërë vërtet renegat. Por më e besueshme prej të dyjave është që asnjë këshillë të Kalkantit s'ka pasur dhe flijimi i Ifigjenisë është bërë me një llogari të ftohtë, nga ato që quhen «raison d'état»: Agamemnoni e flijoi vajzën e vet jo ve-tëm për arsye karrierizmi, siç e akuzon me të drejtë e shoqja, por, në radhë të parë, për të pasur të drejtën që të kërkojë prej të gjithëve flijim dhe gjak në luftën që do të kthehej së shpejti në një kasaphanë. Sundimtarët jo rrallëherë e kanë bërë një gjë të tillë.

Pandehma dhe pyetja e fundit nëse ka pasur apo s'ka pasur në të vërtetë flijim të Ifigjenisë, pandehmë që e nxit vetë mitologjia greke, me motërzimin sipas të cilit në çastin e fundit, në vend të vajzës, Artemisi vuri nën shpatën e xhelatit një sorkadhe, nuk e rrëzon, por e përforcon shpjegimin e mësipërm. Që të organizohej një spektakël i tillë, një flijim i rremë, kjo nënvizon pikërisht llogarinë e ftohtë të veprimit dhe pikësnyimin praktik të tij.

Në një mënyrë të habitshme moderne tingëllon për lexuesin e sotëm përshkrimi i asaj që është quajtur mërzi e luftës e ushtarëve grekë në fushëtirën dimërore përpara Trojës, brenga që ka pllakosur mbarë Greqinë, ku në çdo familje:

*Mbajnë mend fytyrat
E ushtarëve q'u nisën,
Por në vend të tyre
Vjen një arkëz me hi.*

Dhe më poshtë: rropama e pëshpërimës popullore kundër luftës, ku që nga larg «në vend të burrit, gruas i çojnë arkën e lehtë me zi të rëndë». Por ka edhe më keq:

*Të tjerëve u mbetën trupat
Ah, larg, nën mur të Trojës,
Ku toka e armikut
Urrejtshëm thellë i fsheh.*

Një klimë e tillë e një psikoze të përbashkët për një luftë që zhvillohet larg të kujton çuditë-

risht atë përjetim e atë brengë ndërkombëtare që krijuan në gjysmën e dytë të shekullit tonë lufta e Koresë, më pas ajo e Vietnamit e, së fundi, fushata e Afganistanit. Ne e kemi njohur ngjarjen e Trojës nëpërmjet Homerit, por falë Eskilit kemi ndier se më shumë se çdo kohë tjetër Troja i shkonte shekullit XX. Te «Persët» Eskili e ka parë Greqinë e tij nga larg, nga kampi i armikut, tek «Orestia» që nga Greqia ai e ka parë kështu Trojën, një lloj sikur të ishte qytetar i saj.

Dhimbshëm, si të ishte shkruar nga pena e një trojani, dhe krejt i afërt për ne, si të flitej për rënien e Moskës ose të Parisit, tingëllon përshkrimi i natës fatale të rënies së Trojës, masakra barbare e grekëve, britmat e të mundurve e fitimtarëve, «që ashtu si fatet, klithmat të ndryshme i kanë», dhe me afrimin e mëngjesit, kur:

*Të tjerët, fitimtarë, të kapitur
Pas luftës dhe vërtitjeve të natës,
T'uritur grumbullohen për të gjetur
Andej-këndeje të hanë pak mëngjes.*

27
Pas kësaj do të vijë kthimi i grekëve në atdhe,
i grekëve që «shkuan përtej së drejtës së tyre për
hakmarrje» dhe që tani do të japin shpagim për
plojën e bërë me netët e mundimshme të vrasjes
së ndërgjegjes dhe me sëpatat e përgjakura, me të
cilat, tashmë fitimtarë, do t'i sulen njëri-tjetrit.
Ne do të jemi dëshmitarë të asaj ç'do do të ndodhë
në njërin prej pallateve të udhëheqësve të tyre,
dhe pikërisht të kryekomandantit të fushatës, Aga-

memnonit, pallatit me tri porta, çdonjëra prej të cilave do të shohë gjëma: njëerën më të kobshme se tjetrën.

E tillë është «Orestia», një kurorë plot me gurë të çmuar, vetëm njëri prej të cilëve, ai i motivit të Trojës, ka vlerën e një miniiliade dhe aftësinë që me përndritjen e tij të japë tërë zjarret dhe tragjedinë e Trojës. Të tjerë gurë të çmuar e përbëjnë kurorën me ngjyrimë nga më të habitshmet, por gjithmonë midis tyre spikat ai rubin i kuq i mbyllët që dërgon gjer te ne, nga largësia dymijëepesëqindvjeçare, reflekset e tij ngjethëse. Është motivi i gjakmarrjes dhe i gjyqësisë së gjakut, veçanërisht i njohur për njeriun shqiptar.

«**Neni 52** Udhën e katundit a udhën e madhe s'ka burrë qi mund t'ia ndalë kujt. Aty ku kalon nieri kalon edhe bagëtija, kalon i gjallë e kalohet me të dekunin. M'u ba rrenim n'udhë të madhe, zhyt e mbyt, aty do të kalojë shtegtari e bagëtija, nusja me krushq e përcjellsat me të dekunin.

Neni 57 Me mbytë grueja burrin e m'u çue i kunati me vra të kunatën, pse ia vrau të vllan, kjo s'asht e përlijme në Kanun. Gjaku i grues s'bahet baras me gjak të burrit, pra, tepricën e gjakut të burrit do t'a përlijin prindja e grues.

Neni 61 Grueja farë tagrit s'ka as mbi të bijt as në shpi. Me vra i biri t'amën bjen në gjak me prindt e s'amës.

Neni 243 Eshtent e vorrit e guri i kufinit faqe kanunit, jan baraz. Me luejt kufinin asht nji si me luejt me eshtnat e të dekunve.

Neni 598 Ndera e marrun nuk shpërblehet me oja, por a me të derdhun të gjakut, a me të falun fisnikisht.

Neni 599 I korrituni ka derën çilë për kah ndera: peng s'shtron, pleq s'merr, gjyq s'lypë, gjobë s'merr. Burri i fort merr gjobën vetë.

Neni 600 Ai, të cilit iu muer ndera xehet i dekun ndaj Kanuja.

Neni 602 Shpija e Shqiptarit asht e Zotit e e mikut.

Neni 620 Po të hini miku në shpi, gjak me të pasë do t'i thuesh «mirë se erdhe!»

Neni 645 Atij qi iu pre miku çdo send do t'i jepet me dorë të majtë e për nën gju mje qi ta paguej mikun.

Neni 649 Me gojë të Kanunit, baba, vllau e deri kushrinija e dalun faret falet, porse miku i premë nuk falet.

Neni 695 Vargu i brezave të gjakut e të gjinis, shkon në të pasosun për shqiptart e maleve.

Neni 697 Katërqind zjarrmesh me u da Shqiptari, aj as merr as jep, d.m.th. nuk ban krushqi.

Neni 698 Brezat rrjedhin a prej gjakut a prej gjinis.

Neni 699 Brezat e gjaku rrjedhin prej anët të babës. brezat e gjinisë prej anët të nanës.

Neni 700 Rrjedhja e brezave prej anët të babës thirret: «Lisi i gjakut».

Neni 701 Rrjedhja e brezave prej anët të nanës thirret «Lisi i tamblit».

Neni 887 Çmimi i jetës së niërit asht nji, si për të mirin si edhe për të keqin. Seicili mbahet i mirë e i thotë veđit «Jam burrë!» e i thonë: «A je burrë?»

Neni 901 Kur të vrasin shoqi shoqin dy vetët,

qi u fjalosën e biejn të dy dekun, jesin krye për krye, ose gjak për gjak.

Neni 903 Po të mbet njani i vram e tjetri i shituem, atbotë i shituemi do t'ia kthejë tepricën e çmimit të gjakut të vramit.

Neni 917 Gjaku s'hupë kurr.

Neni 1005 Po ndodhi se duel mendsh një katund marrë me gjith Pleq e Vogjli, atbotë ngrehen krenet e Flamurit me Pleq e Stërpleq vllaznish e fisesh e me gjith Vogli edhe e biejn në mend katundin e dalun dore.

Neni 1200 Lajmtari. Lajmtari nuk ban faj, nuk xehet.

Neni 1234 Si të desi kush do të dërgohen lajmtarët për me thirrë në mort.

Neni 1238 Kanun asht me ba gjamë mbi të dekunin tri heresh tuj përsritun fjalët «I mjeri im!» nandë heresh.

Neni 1251 Miqt qi grishten ftyrë në dekë të mikut nuk do t'i lajn faqet e përgjakuna as në shpi, as në katund të të dekunit e as për udhë, por si të mbrijn në shpi të vet.

Neni 1252 Zija për të dekun të shpis, për burrim, jo për gra, do të mbahet një vjete».

Të ç'kushtetute janë këto nene të çuditshme? Fryt i fantazisë? Copëza kujtimesh të ardhura nëpër faqe librash apo gojë pas goje që larg?

S'është as e para e as e dyta. Këto s'janë veç 27 nga 1263 nenet e Kodit zakonor shqiptar, të botuara në vitin 1926 nga famullitari Shtjefën Gjeçovi në veprën e tij monumentale «Kanuni i Lekë Dukagjinit».

Kur ato u mblodhën e u kodifikuan prej Gjeçovit, ishin ende në veprim, madje si për të mbyllur një rreth fatal, më 14 tetor të vitit 1929, në orën tre pasdite, vetë Shtjefën Gjeçovi u vra në një mënyrë e në rrethana të ngjashme me ato që përmenden në Kodin e lashtë.

Ky kod ka qenë kushtetuta e vërtetë e shqiptarëve gjatë shumë e shumë shekujve gjer në Luftën e Dytë Botërore. I transmetuar gojarisht brez pas brezi, i përpiktë, i pamëshirshëm, total, ai ngërthen gjithë jetën e vdekjen njerëzore, duke përcaktuar rigorozisht gjithçka, që nga rregullat e servirjes së kafesë, mosrespektimi i të cilave mund të shkaktonte armiqësi mortore, gjer në djegien për ndëshkim të një krahine të tërë.

Një enciklopedi e vërtetë e madhështisë dhe e marrëzisë, ai është sa i logjikshëm, aq edhe i palogjikshëm, sa tragjik, aq edhe grotesk.

Por ka në të një zallahi, që për njeriun e kulturuar ngjan e njohur, një vetim maskash që turbull të kujton diçka. Zile bagëtish e të lehura qensh të stanit, mullinj, farka, kuvende burrash, gjueti, ceremoni dasmash etj., ndërpriten nga ndërhyrja brutale e vdekjes dhe e dhunës: vrasje, tmerre, rrëmbime grash, fyerje në tryezën e gostisë, dhunim i mikpritjes, gjakmarrje brez pas brezi, përligjje e gjakut, mospërligjje, gjykimi prej jurisë së pleqve, ceremonitë mortore, varret... etj., etj.

Një popullsi e tërë e obseduar prej gjetjes të së drejtës, një përpjekje për të mos kapërcyer masën e gjërave.e, mbi të gjitha, një fatalitet që rri sipër gjithçkaje si një diell i ftohtë e prej të cilit nuk shpëton dot.

Eskili, ky humbës i madh

Po kjo është klima e tragjedive të vjetra, do të thotë dikush. Është pikërisht ashtu. Dhe mund të thuhet se është vështirë të gjendet një tjetër jetë që të ndodhet kaq pranë teatrit, sa ajo e përshkruar në kodin zakonor të shqiptarëve.

Hijet dhe maskat ngjajnë, dhe kjo nuk është e rastit. Ç'prej mijëra vjetësh shqiptarët kanë qenë në kufi me grekët. Të vjetrit dhe të rinjtë.

Prej kohësh është pranuar si një fakt i padiskutueshëm se letërsia e vjetër greke ka ditur të përfitojë nga gjithë vatrat anësore artistike që gjëllinin rreth trojeve të Greqisë, që nga mitet asiro-babilonase, egjiptiane, poemat e stërlashta, si «Gilgameshi», e natyrisht, më shumë akoma, nga burimet që rridhnin ngjitur me kufijtë natyrorë të Greqisë, fqinjët e saj ballkanas. Këto burime bujarisht, ditë e natë, dërgonin drejt metropolit artistik grek copëra thesaresh shpirtërore, që i shtoheshin thesarit kolosal të grekëve. Mite të tëra ose pjesë mitesh, copëra poemash, orale, përfytyrime artistike nga më të habitshmet, emra hyjnish qiellore e skëterrore synonin dalëngadalë drejt universit grek, duke shtuar, modifikuar apo motërzuar yllësitë e tij.

Megjithatë, ndonëse është pranuar pothuajse njëzëri një fazë e tillë, duhet thënë se në morinë e pafundme të studimeve për letërsinë antike greke janë ende të pamjaftueshme ato studime e kërkime

që e lidhin këtë letërsi, rrënjët dhe mesazhet e saj me historinë, mendësinë dhe nënshtratin e përbashkët të popujve të Gadishullit Ballkanik, fqinjëve më të afërt e më të moçëm të grekëve të vjetër.

Disa faktorë kanë ndihmuar për këtë konceptim disi të shkëputur nga trualli i vet të thesarit më të shkëlqyer shpirtëror të kontinentit tonë të vjetër.

Ndër faktorët kryesorë ka qenë pa dyshim fakti që letërsia antike greke i kalon trashëgimisë evropiane nëpërmjet urës latino-romake. Ishin romakët ata që, pasi u entuziazmuan prej saj, pasi e lanë veten të pushtoheshin prej saj (gjë që pa dyshim ka qenë një meritë e tyre), e botuan, e ribotuan, e përkthyen dhe e komentuan atë gjerësisht. Pra, e tillë, e shoqëruar, në radhë të parë, me komentin romak, ajo nisi udhën drejt njohjes botërore.

Pikërisht këtu ka ndodhur dhe atentati i parë ndaj kësaj letërsie. Pavarësisht prej luajalitetit romak ndaj artit grek, s'duhet harruar për asnjë çast se romakët kanë qenë pushtues, madje ndër më të egrit dhe sistematikët që ka njohur historia. Si të tillë, ata s'mund t'i kuptonin kurrsesi ato puse të thella prej nga ngjiten urdhrat e sinjalet e një populli, ato që vendosin dhe programojnë artin e tij. Aq më pak mund të kuptonin romakët ndikimet e ndërsjella të popujve ballkanas të njëri-tjetri e sidomos këmbimet e thesareve shpirtërore. Me përbuzjen dhe krenarinë e pushtuesit, pasi e kishin nënshtruar me hekur e gjak gadishullin, ata as që mund të pranonin se edhe popujt e tjerë kishin nga ato merita që ata u detyruan t'ua njohin grekëve.

Aq më tepër që këtu është fjala kryesisht për ilirët kokëfortë, të cilët më shumë se kushdo tjetër i kishin sjellë telashe Romës «së pathyeshme».

Veç kësaj, s'duhet harruar se romakët e shpallën veten pasardhës të drejtpërdrejtë të kulturës greke, dhe përsëri krenaria dhe arroganca e push-tuesit as që mund t'ua qaste mendimin për ta ndarë këtë monopol me dikë tjetër.

Për fat të keq, komentet, hulumtimet dhe tezat latine për letërsinë antike greke morën një farë zyrtarizimi në botën evropiane. Ato mbetën të tilla edhe pas shembjes së Romës dhe shumë prej tyre vazhdojnë të jetojnë ende sot, pavarësisht nga ndonjë formulim i sofistikuar.

Zhvillimi, nga njëra anë, i vendeve evropiane dhe mbetja prapa, nga ana tjetër, e vendeve ballkanike, që ranë nën sundime të errëta të njëpasnjëshme, e zmadhoi edhe më tepër mospërfilljen e metropoleve ndaj truallit që kishte pjellë dikur kryevepra të mahnitshme. Përbuzja romake u zëvendësua me përbuzjen e përbashkët të shteteve të mëdha perëndimore, të cilat, me gjithë thirrjet e herëpashershme të Bajronit apo Shellit, Gëtes apo Holderlinit, shumë shpejt e harruan se kujt ia detyronin rrënjët e tyre kulturore.

Mospërfillëse ndaj fatit të popujve ballkanas, ishte e kuptueshme që këto vende do ta shikonin letërsinë dhe artin grek të shkëputur nga rrethanat historike e shoqërore, nga identiteti i vetë popullit grek (pati shkencëtarë që u përpoqën të vërtetonin se grekët e sotëm s'kanë të bëjnë fare me grekët e vjetër). Për këta letërsia antike greke ishte

një thesar universal dhe, sipas koncepteve të tyre, thesaret universale janë pa atdhe. Edhe në qoftë se shpeshherë nuk kanë pasur guximin ta shprehin kaq haptas një mendim të tillë, gjithë struktura e ideve të tyre, përftimi i letërsisë jashtë kohës, i historisë, i dramave konkrete, të sjell detyrimisht te ky mendim.

Prapambetja tragjike e popujve ballkanas do të sillte vetvetiu edhe një pjesëmarrje jo të ndjeshme të shkencëtarëve e filozofëve të tyre të paktë në debatin universal për antikitetin. Të zotët e shtëpisë mbetën kështu të mënjanuar për një kohë tepër të gjatë. Por në shekullin e nëntëmbëdhjetë, pas fitimit të pavarësisë së Greqisë e, më vonë, gjatë kohës së furishme të popujve të tjerë të gadishullit e të çlirimit të krejt Ballkanit prej zgjedhës osmane, fjala e vendësve do të dëgjohej përherë e më tepër dhe dalëngadalë ajo do të ndikonte edhe te shkencëtarët e huaj, tek ata më të thellët e më seriozët, që do ta kuptonin se pa atë fjalë shumë gjëra që do të thuheshin për letërsinë dhe artin antik do të ishin të mangëta. Këta, të ndërgegjeshëm se kur është fjala për nënshtratin e përbashkët kulturor ballkanik, shqiptarët, si një ndër popujt më autoktonë të gadishullit, kanë të drejtën e një fjale që meriton të dëgjohej, kanë shkruar e folur shumë herë për fijet e shumta që lidhin artin grek të fjalës me historinë e përbashkët të popujve ballkanas, me artin e tyre, e sidomos me pasurinë orale të poezisë e të prozës së moçme shqiptare. Krahas tyre, shkencëtarë e studiues të shquar të vendeve të tjera jo vetëm e kanë pranuar si të padyshimtë

këtë, por kanë dhënë një ndihmesë të ndjeshme për kërkime e zhirime të mëtejshme. Diçka pa dyshim është bërë, por ajo është ende pak dhe e rastësishme. Kështu, p.sh., në një libër të tyre të vitit 1986 J. P. Vernant e P. Vidal Naquet riprodhojnë të përkthyer në frengjisht nën titullin «Një Edip rumun» një baladë të vjetër rumune, mbledhur e botuar më 1967 në Bukuresht nga vetë rumunët. Analogjia që mitologët francezë gjejnë midis mitit grek të Edipit dhe baladës rumune është fare e dukshme dhe të vjen vërtet keq që hulumtime krahasuese të tilla janë ende tepër të rralla. Në të vërtetë, me dhjetëra janë këngët e baladat e vjetra në të gjithë popujt e Gadishullit Ballkanik, ku gjenden diku më qartë e diku më zbehtë jehona të mitit të Edipit, si dhe të miteve të tjera antike. Ato gjenden sidomos me shumicë në këngët e mërgimit ushtarak e në ato të mërgimit ekonomik.

Mërgimi ushtarak dhe ekonomik ishin dy nga dramat më të rënda për njeriun ballkanas. Shërbimi ushtarak, që në shumë vende ishte një gjë pak a shumë e zakonshme, për ballkanasit merrte përmasa skëterrore. Vetë fakti që në kushtet e një perandorie kolosale, siç qe perandoria turke, ku shërbimi kryhej në zona tepër të largëta si në shkretëtirën e Jemenit apo të Arabisë Saudite, mjaftonte për t'i dhënë ngjyrën e tragjedisë. Një pjesë e rekrutëve nuk kthehej më, të tjerë vinin të ndryshuar nga afati i gjatë i shërbimit apo nga dielli i shkretëtirës. Në balada nga më të pikëllueshmet është dhënë moskthimi ose kthimi (që pak ndryshonte nga moskthimi), i këtyre rekrutëve.

Mërgimi ekonomik, që nisi fill pas çlirimit të Ballkanit nga zgjedha turke (si për të mos i lënë popujt e gadishullit pa fatkeqësi), kishte po ato përmasa hapësinore si i pari, veçse këtu shkretëtirat arabike zëvendësoheshin nga SHBA, Australia etj. Ashtu si në rastin e parë, edhe këtu një pjesë e të ikurve nuk ktheheshin më ose, kur ktheheshin, nuk njiheshin më.

Për të kënduar këto dy brenga kolosale popujt ballkanas gjerman, me sa duket, në kujtesën e tyre të përbashkët artistike dhe që nga pusët e saj rinxorën në dritë modelet e vjetra, atë mekanizëm artistik që kishte krijuar dikur «këngët e mungesës e të kthimit» (the songs of absent and return). Hi-jet e Odiseut, Agamemnonit, Edipit ishin të gjitha aty, prapa pajimeve ushtarake të rekrutëve ose valixhes së emigrantit që priste me ankth zbarkimin në tokën e SHBA. As jeta e kazermës në shkretëtirë, as dritat e Manhatanit e të Bruklinit, nuk shlyen dot prej ndërgjegjes së tyre trazimet e moçme artistike. Ndaj, kur erdhi çasti për të kënduar dramën e reja «të mungesës e të kthimit», ata i refuzuan imazhet që u ofronte shkretëtira arabike ose realiteti amerikan, dhe iu kthyen kallëpeve të vjetra, atyre kallëpeve, në të cilat ishte gatuar dikur brumi i poemave arkaike e i teatrit tragjik. Kështu që, duke mos u mjaftuar me baladat ku këndohesh mërzia e ushtarit, jeta e kazermës, shtrëngesa ekonomike e familjes që e pret, vdekja që kërcënon ushtarin gjatë shërbimit etj., etj., muza popullore kërkoi dimensione edhe më universale për këtë dramë. Motivin e martesës jashtë fisit, mun-

dësinë e inçestit midis vëllait e motrës, atë motiv që Eskili e kishte trajtuar te «Lutëset» e tij dhe që në mesjetën e hershme gjithë popujt e Ballkanit e kishin kënduar në baladën e Vëllait të Vdekur, muza popullore ia përshtati brengës moderne të shërbimit ushtarak. Në balada të shumta këndohet mundësia e inçestit midis vëllait ushtar, të cilin, ngaqë kthehet pas një kohe të gjatë, nuk e njeh askush, dhe motrës së tij, me të cilën duan gabimisht ta martojnë. Kurse nën pëtkat e emigrantit ekonomik që kthehet më në fund nga SHBA ose Australia, shfaqet befasi Edipi. Por drama e Edipit zhvillohet me kahe të kundërta. Nuk është i biri, por i ati që emigron për një kohë të gjatë dhe, si rrjedhojë, nuk është i biri që vret të atin, por i ati që në kthim vret të birin e vet, duke e kujtuar për dashnor të nënës, domethënë të gruas së tij. Në rastin e inçestit vëlla-motër, në baladat popullore ballkanase vepron mekanizmi i asaj që mund të quhet «ndërprerja e ëndërrës» së keqe në çastin e fundit» (përherë gjendet një shkas, një kujtim, një shenjë që e shmang inçestin). Kurse te «Kthimi i emigrantit birvrasës» vepron drama e keqkuptimit. Është kjo arsyeja që disa studiues i kanë quajtur fundet e tyre «optimiste», duke vënë në këtë epitet një nëntekst të lehtë nënvleftësues. Mendoj se fundet, «optimiste» ose jo, nuk ndryshojnë asgjë në vlerën e këtyre këngëve dhe se qëndrimi i muzës popullore në këtë rast ngjan fare mirë me fjalët e Sofokliut:

Esleili, ky humbës i madh

*Kurse kurorës me nënën mos iu tremb,
Sepse shumë njerëz ëndërr kanë parë
Me t'ëmën duke fjetur.*

Natyrisht, që në krahasimin e miteve, të poemave e tragjedive antike me jehonat e tyre të mëvonshme në poezinë orale ballkanase ka ende shumë për të zbuluar. Veçanërisht ka shumë për të zhbiruar në poezinë orale të shqiptarëve, e cila, duke qenë nga më të vjetrat në gadishull, është shumë më e ngarkuar me kujtime të vjetra mitologjike.

Lidhur me këtë duhet thënë se kjo afërsi poetike nuk është e rastit. Shqiptarët, si fqinjët e përhershëm të grekëve në të gjitha kohët, duke pasur një gjuhë që ndryshonte rrënjësisht e në gjithçka nga greqishtja, kishin, përkundrazi, mjaft ngjashmëri në sferat e tjera. Kohët e fundit J. Lacarriere, duke shkruar për fytyrën e Greqisë së pavarur, thotë: «Kjo fytyrë nuk është gjithmonë e ndjeshme aty për aty, sepse, siç e kemi parë, kjo Greqi e pavarur, e sapodalë rishtaz, e megjithatë autentike greke, është ende e maskuar nën lajleulet turke, shqiptare, e më pas bavareze. Ky është pa dyshim një nga tiparet më të veçanta të këtij shteti të ri; të lindet e të rritet nën maska të ndryshme, të huajtura nga pushtuesit ose «protektorët» e saj.

Pa kundërshtuar atë që thotë J. Lacarriere lidhur me maskat e huaja mbi fytyrën e Greqisë, mund të bëjmë, megjithatë, pyetjen: në qoftë se maska turke ka qenë ajo e pushtetit dhe maska

gjermane ajo e «protektorit», ç'mund të themi për maskën shqiptare? Dihet se Shqipëria as ka qenë e as mund të ishte qoftë pushtuese, qoftë protektore e Greqisë. Atëherë, ç'e nxori maskën e saj mbi fytyrën e vendit tjetër?

Përgjigjja është e thjeshtë: pa qenë as pushtues e as protektorë të grekëve, shqiptarët kanë qenë thjeshtë fqinjët e tyre, fqinjë të përhershëm e të pandryshueshëm qysh nga kohërat mitologjike e gjer në ditët tona. Kjo aftësi është, pra, pjellë e fqinjësisë dhe në çfarëdo formulimi që të shprehet (maska, nënshtrat, mbishtrat etj.), ajo mund të dëshmohet njëllë si duke u nisur nga koha jonë për të zbritur në thellësi të shekujve, si duke u ngjitur që andej drejt kohës sonë.

Për t'u nisur nga thellësitë, nuk është fjala vetëm për të qëmtuar emra nimfash e hyjnish, për hijet e Círcesë, të Erinive, të Ciklopit, të Orestit etj., që shfaqen herë pas here në eposin e lashtë shqiptar, as për shpjegime emrash e dukurish që mund të zërthehen vetëm prej gjuhës shqipe, pra, s'është fjala vetëm për gjetje të tilla, e as vetëm për jehonën që kanë lënë në veprën e tragjedianit fatet e përbashkëta historike të vendeve ballkanase, por për struktura edhe më të thella e arkaike, që ridëshmojnë fuqishëm ekzistencën e një nënshtrati: kultit iliro-shqiptaro-grek.

Trilogjia «Orestia» vepra më e plotë dhe më e bukur në tragjedinë antike, është ndoshta dëshmia më bindëse për këtë.

Gjaqet; si pjellë e rendit gjinor; janë një dukuri e njohur në mjaft popuj e në mjaft pika të glo-

bit tokësor, madje shpesh të largëta nga njëra-tjetra. Por, në ndryshim nga shumë popuj të tjerë, gjakmarrja te një pjesë e ballkanasve, kryesisht te shqiptarët, ka qenë pjesë e atij mekanizmi kush-tetues që rregullonte tërë jetën e tyre juridike, morale, filozofike. Në kodin zakonor themelor të shqiptarëve gjyqësitë e gjakut zënë një vend të ndjeshëm. Interpretuesit e kodit ishin juristët e vetëm që pranonte grindja, duke flakur përherë si mish të huaj çdo të drejtë tjetër të mëvonshme, goftë të drejtën romake, bizantine, apo turke.

Nga ana tjetër, duke nënvizuar se vrasjet për motive hakmarrjeje, si dhe gjyqet për to kanë shërbyer si motiv për një mori veprash letrare, duhet thënë se «Orestia» është e vetmja vepër-antike dhe e rrallë në krejt letërsinë botërore, ku motivi i gjakut dhe i gjyqësisë mbi të shtjellohet në atë kolizion si në kodin zakonor të shqiptarëve. Ai jo vetëm është i lidhur me rruaza të atilla, që janë themelore në kodin shqiptar, si dhunimi i mikpritjes, ndëshkimi për këtë, caku gjer ku mund të shkojë e drejta për ndëshkim, dhe dënimi i tejkalimit të kësaj të drejte (në kodin shqiptar gjyqtarët kanunorë arrinin gjer atje sa të numëronin edhe plagët e viktimës, në rast plagosjeje, për të përcaktuar kështu më saktë të drejtën e kompensimit), po shkon edhe më tej: siç e pamë edhe më lart, një nga motivet qendrore të tragjedisë «Orestia» është grindja midis hyjnive, si edhe midis gjyqtarëve athinas lidhur me parësinë e gjakut atëror apo mëmësor. Mund të thuhet, pa asnjë teprim, se kjo polemikë e lashtë, që bëhet në këmbët e

shtatores së hyjneshës Atenë, është përsëritur mijëra herë në gjyqësitë e gjakut pranë kullave të gurta të malësorëve shqiptarë. Prioriteti i «lisit të gjakut» mbi «lisin e tamblit», këtyre formulave që në Kodin zakonor shqiptar ishin terma të mirëfilltë juridikë (nenet 700-701), përcaktonte shpeshherë, ashtu si tek «Orestia» e Eskilit, nëse kishte qenë e drejtë ose e padrejtë vrasja, nëse duhej të ndërpritej ose të vazhdonte gjakmarrja.

Lidhur me prioritetin e njëres linjë prejardhjeje ndaj tjetrës, duhet shtuar se edhe kjo është një dukuri e njohur në shumë popuj, madje mund të thuhet pa frikë se në shumicën e tyre është kryer procesi i ndeshjes midis «vijës atërore» e «vijës mëmësore», por kjo ka pasur lidhje kryesisht me trashëgiminë e pronës dhe të fëmijëve. Kurse në kodin e shqiptarëve, ashtu si tek «Orestia», gjithë vëmendja përqendrohet tek e drejta ose jo për gjakderdhje të mëtejshme.

Është me interes të nënvizohet këtu se e gjithë kjo ngjashmëri nuk haset aspak në trojet e afërtat me kufijtë grekë, por në Alpet Veriore shqiptare, të cilat jo vetëm ishin tepër lart qiellit të Atikës, por ishin të tilla vende të zymta e të ftohta që greku i vjetër nuk mund t'i përfytyronte veçse si humbëtira për ndëshkime të ngjashme me mbërthimin e Prometeut.

Por afëria nuk ndalet me kaq: procesi mijëvjeçar i ndeshjes midis forcave ruajtëse të kanunit shqiptar dhe forcave shtytëse të tij, pulson si një magmë e nëndheshme në «Orestian» eskiliane, e cila, në fund të fundit, e ngre qartë çështjen se cila

«e drejtë» duhet të sundojë në shoqërinë njerëzo-
re: ajo e impulseve të gjakut apo ajo shtetërore.

Grekët e vjetër e humbën herët kodin e tyre të lashtë, që e kishin të ngjashëm me fqinjët e tyre shqiptarë. Shqiptarët e ruajtën gjer vonë në gati gjysmën e vendit, dhe kjo nuk është as shenjë merite dhe as shenjë prapambetjeje. Dukuria ka shpjegimin e saj, që lidhet me një sërë faktorësh historikë, socialë e deri gjeografikë, me natyrën intensive të pushtimit në disa zona të gadishullit e me njëfarë pavarësie që mundën të ruanin zona të tjera, kryesisht ato malore. E drejta romake, bizantine e pastaj ajo turke, si valë të njëpasnjëshme, fshinë gjurmët e fundit të kodit të lashtë ndërballkanas, që qytetërimi grek, me zhvillimin e tij, pothuajse e kishte mënjanuar nga jeta. Grekët ishin në atë kohë në pararojën e qytetërimit botëror dhe ishte e natyrshme që atë hap do ta bënin të parët ata. Ndoshta shqiptarët do të ecnin në atë rrugë, por pushtimi romak, i cili në trojet shqiptare kaloi nëpër përrenj gjaku e urrejtjeje, luajti një rol frenues për këtë. Shqiptarët parapëlqyen të ruanin kodin e tyre të prapambetur vërtet në krahasim me «jus romana», por që, së paku, e kishin të tyrin. Ky kod, pjellë e rendit gjinor, duhej të ishte i pranueshëm për romakët, sepse, siç thotë Engelsi, «sundimi mbi të nënshtruarin nuk pajtohet me rendin gjinor». Gjithmonë sipas tij, «ai nuk kishte mjete të tjera detyrimi përveç opinionit publik», një gjë fort e papërshtatshme kjo për romakët, sepse gjer më sot nuk është parë kurrë një pushtues, qoftë dhe mediokër, pa le pastaj një pushtues i

tmerrshëm si ai romak, që të respektojë opinionin publik të të mundurit. Kështu që shqiptarëve do t'u jetë dashur të bëjnë një luftë të dëshpëruar për të ruajtur ligjet e tyre kanunore.

Një mijë vjet më vonë, kur Greqia dikur e ndritshme qe zhytur në muzgun bizantin, kurse principatat dhe kontetë shqiptare, më të përparuara tashmë se ajo, me klimë dhe ligje evropiane, në prag të Rilindjes, në ecjen e vrullshme drejt Perëndimit po e flaknin me siguri të drejtën e moçme, një natë tjetër e zezë, më e errëta e të gjithave, pllakosi grekë e shqiptarë bashkë, gjithë gadishullin e bukur e të magjishëm të arteve, nata osmane. Ishte e natyrshme që përpara ligjit të zymtë turk të she-riatit, shqiptarët t'i riktheheshin kanunit të tyre mijëvjeçar ashtu siç qe, shkëmb i pagdhendur mirë, i përgjakshëm vërtet, por dinjitoz në tragjizmin e tij.

Por, le të kthehemi tek «Orestia». Ngjashmëritë me kodin e shqiptarëve nisin që në fillimin e konfliktit greko-trojan, konflikt pa të cilin ne e kemi të vështirë ta përfytyrojmë si do të ishte letërsia e vjetër greke. Kur flitet për këtë konflikt, është vështirë të mënjanosh nga mendja fillimin e tij, rrëmbimin e Helenës. Në mijëra tekste shkollore apo akademike, do të gjejmë pak a shumë formulimin: pavarësisht se lufta e Trojës u bë për shkak të tjera, kryesisht ekonomike, pretekst për fillimin e saj ishte rrëmbimi i Helenës së bukur prej princit trojan, Paridit. E marrë në mënyrë të përgjithshme, thënia duket e drejtë, por e parë më kujdesshëm, ajo ka brenda një mangësi të madhe.

Pas pyetjes: vërtet Helena është shkaku i luftës? — të sqaruar tashmë prej kohësh dhe të quajtur unanimisht si një pretekst, duhet të vinte pyetja tjetër: a mund të shërbente, qoftë edhe si pretekst, rrëmbimi i Helenës? Nga leximi i «Orestias» del fare qartë se jo.

Jo çdo rrëmbim gruaje mund të shërbente si pretekst lufte dhe të zgjonte zemërimin e njerëzve dhe të hyjnive në mbarë Greqinë. Rrëmbimi, ikjet, arratisjet e grave me dashnorët kanë qenë të pashmërtë në jetë dhe në letërsi, kurse rrëmbimi i Helenës ka diçka të veçantë, të aftë që të trazojë njerëzit në tokë dhe hyjnitë në Olimp.

Po kjo e veçantë është pikërisht fakti që Helena është mbretëreshë, mund të thotë dikush. Në pamje të parë mund të duket kështu, por vetëm në pamje të parë. Të qenët mbretëreshë nuk e bën aspak rrëmbimin e Helenës të jashtëzakonshëm, dhe kjo për disa arsye. E para, se koncepti «mbretëreshë» për grekët e vjetër është shumë larg nga ai që kemi. Më shumë se mbretëresha, ato kanë qenë gra prijësash. E dyta, s'duhet harruar se Helena nuk është mbretëreshë e Greqisë (të tillë s'ka patur kurrë në atë kohë), por e Spartës, pra, një nga dhjetëra «mbretëreshat» greke. E treta, rrëmbimi i saj sa ç'mund të zgjonte një vrundull luftarak të «mbretërit» e tjerë (fyerja e autoritetit etj., etj.), po aq mund të zgjonte të kundërtën të gratë e tyre, të cilat do të bënin çmos për të sabotuar një fushatë që do të bëhej për hir të rivalës së tyre të bukur.

Eskili, ky humbës i madh

Dihet se grekëve iu deshën dhjetë vjet për t'u bërë gati për fushatën (përçarje, mosmarrëveshje, ndoshta sabotimi i grave të prijësave etj.) dhe ndoshta një pjesë të kohës e humbën për të gjetur arsyen e fushatës. Ka mundësi që, pasi u përpoqën më kot të shfrytëzonin aventurën e Helenës si pretekst, ata e ndjenë të nevojshme ta shoqëronin atë me diçka më indinjuese.

Eskili shkruan:

*Kështu erdh Paridi
Mik i një nate te Atridët,
Por zakonin e mikut
Shkeli e zonjën rrëmbeu.*

Më poshtë:

*Se e ktheu mëria hyjnore
Këtë dasmë në zi për Trojën.
Mbrojtës i mikpritjes, Zeusi
E ndëshkoi shkeljen e besës*

*Dhe tryezën e dhunuar,
Edhe dasmën zhurmëmadhe,
Ku vëllezërit e dhunuesit
Si krushq ogurzez këndonin.*

Kjo diçka e veçantë, kjo që rrëmbimin e ktheu në një gjëmë të vërtetë, nuk është vetë akti i rrëmbimit, por «shkelja e zakonit të mikut», «tryeza e dhunuar», dhe këtë ripohon më së miri theksimi:

*Mbrojtës i mikpritjes, Zeusi
E ndëshkoi shkeljen e besës.*

Mirëpo formulime të tilla, si «shkelja e besës», «prerja e mikut në besë», «dhunimi i tryezës» (druveza e dhunueme) prej mikut janë gurë themelorë të kanunit shqiptar, të tilla që shkaktonin jo vetëm gjak e plojë midis familjesh e fisesh, por disa herë midis krahinave të tëra.

Rituali i mikpritjes, ashtu si edhe gjaqet, është gjithashtu i njohur në shumë popuj, por te ballkanasit, e sidomos te shqiptarët ai është sofistikuar e kodifikuar gjer në pedantizëm. Veç kësaj, si në asnjë rajon tjetër të botës, ky ritual, e sidomos negacioni i tij, dhunimi i mikpritjes, është kënduar në balada nga më të bukurat e tronditëset. Ende sot, në zona të largëta malore, syri i udhëtarit mund të ndeshë kulla të braktisura, që në sytë e shqiptarit janë njëlloj si banesa të skëterrës, ngaqë dikur në to është kryer një dhunim i mikpritjes.

Nenet e tmerrshme 1189 e 1190 të Kodit e për-caktonin qartë se ç'bëhej me shtëpinë ku ndodhte «premjja e mikut». Ajo shtëpi gjithashtu duhej «me u pre». «**Neni 1189.** E premjja e Shpis asht kur t'i zhgulin gurët e katër skepeve të shpis për rrazë themelit. Kjo bahet pasi të digjet shpija. **Neni 1190.** E premjja e shpis në Kanun shenjon se gjindja e asaj shpije janë të nxjerrun prej vendit me lang e pang e përgjithmonë.»

Por i gjithë ky adhurim e kujdes për mikun kthehej në të kundërtën, në qoftë se miku abuzonte me të («**Neni 639.** Sikur je në detyrë me lypë mi-

kun e prem ashtu je në detyrë me dhanë arsye në preftë kënd miku në bukë tande»). Për malësorin shqiptar, si Makbethi, si Paridi janë njëlloj të dënueshëm, sepse ndërsa i pari ka vënë dorë mbi bujtësin e vet, i dyti ka abuzuar mbi mikpritjen.

Që dhunimi i mikpritjes te shqiptarët ka qenë burim real konfliktesh nga më tragjiket gjer afër mesit të shek. XX, kjo dëshkohet lehtë, qoftë edhe nga një shfletim i gazetave të viteve '20 e '30-të. Malësorët shqiptarë, për të cilët kërkesa e një shtegtari të rastësishëm për të kaluar natën kishte vlerën e një «strehimi politik», hynin shpesh në konflikt të armatosur me këdo që e kërcënonte ose e ndiqte të panjohurin, qofshin këta edhe forcat e rendit. Që në konflikte të tilla hynin klane, fshatra e madje krahina të tëra, kjo gjithashtu është e dëshmuar me dhjetëra herë. Por një vërtetim akoma më bindës për prirjen e shqiptarëve që shkeljet e kodit zakonor t'i shndërronin në konflikt të zgjeruar, është ekzistenca gjer në shekullin XX e «rrugëve në besë». Duke mos u mjaftuar me imunitetin e shtëpisë, në disa krahina të Shqipërisë rrugë të tëra shpallëshin «në besë», domethënë të garantuara absolutisht për këdo që udhëtonte nëpër to. Garanti bëhej nga X-klan ose X-fshat a krahinë dhe shtegtari gëzonte në këto rrugë po atë status që gëzonte miku brenda mureve të shtëpisë.

Ende nuk është studiuar mirë funksionimi i kësaj bese të veçantë të shtrirë në një territor kaq të gjerë e publik, siç është rruga. Nuk dihet mirë, p.sh., se kundrejt çfarë përfitimi një klan, një fshat a krahinë ishte gati të flijonte gjithçka për siguri-

min e këtij «eksterritorialiteti». Ashtu siç nuk janë hulumtuar siç duhet disa faktorë të tjerë që lidhen me të, p.sh., si e fitonte rruga këtë cilësi, e kishte të përkohshme apo të përjetshme, a quhej, në rast dhunimi të besës, një rrugë e turpëruar, në analogji me shtëpitë e turpëruara, dhe a ndëshkohej për këtë? (Shtëpia besëprerëse digjej, po rruga ç'pëson-te? I hapeshin gropa për t'u bërë e pakalueshme, e ndërpritnin me hendeqe, apo thjesht e braktisnin?)

Por, pavarësisht nga këto, ajo çka ishte më e qartë në këtë dukuri, ishte prirja e kodit zakonor për të zëvendësuar administratën shtetërore. Dalja e besës nga muret e shtëpisë në vendet publike dëshmon për prirjen drejt amplifikimit të konfliktit, drejt zgjerimit të dimensioneve të tij. Në këtë rast një hap e ndan aktin zakonor nga lufta midis dy fshatrave, krahinave, madje edhe midis dy popujve, në qoftë se «rruga në besë» do të gjendej në kufi. (Një pjesë e konflikteve midis shqiptarëve e sllavëve, të kënduara në eposet e të dy palëve, kanë zanafillë klasike zakonore). Kështu që, po t'i thuhej malësorit shqiptar se kohë më parë u zhvillua një luftë midis grekëve e trojanëve për shkak të një gruaje, ai do të ngrinte supet disi i habitur. Por, po t'i shpjegohej se këtu nuk ishte fjala thjesht për rrëmbimin e një gruaje, por për shkeljen e mikpritjes, kjo luftë, sado e përgjakshme, atij do t'i dukej gjëja më normale në botë.

Në këtë rast funksionimi i mendimit të malësorit shqiptar është i ngjashëm, në mos i njëjtë, me mendësinë e lashtë të të gjithë ballkanasve.

Nisur nga kjo del se Eskili ishte më i saktë se ~~Homeri kur thekson dhunimin e mikpritjes si shkak kryesor për acarimin greko-trojan~~. Por, ndërsa gjatë pjesës përgatitore të fushatës ka dominuar ky pretekst për zemërimin, ka mundësi që në kohën e rrethimit aventura dashurore e Helenës të ketë dalë prapë në plan të parë. Dhe kjo është e kuptueshme: për masën e madhe të ushtarëve rrethues figura e një gruaje të bukur, mëkatore, është më tunduese se çdo koncept morali. Ajo thith më lehtë mendimet e tyre, ëndrrat erotike (kanë kaq vite larg grave), dyshimet për tradhtinë e tyre të mundshme (Helena, midis gjithë të mirave, i iku burrit, po ato?), zemërimi i herëpashershëm (ne ngrijmë këtu në acar, kur ajo bën qejf me dashnorin në shtratin e ngrohtë) etj., etj. Nuk janë as gratë e prijësave të tjerë që të frenojnë dominimin e Helenës, kështu që pikërisht aty nën muret e Trojës u bë dhe deformimi i parë i çështjes dhe Helena fitoi të drejtën të shpallet, e shumta, shkaktare e luftës, e pakëta, pretekst i saj.

Nuk po zgjatemi në përkime të tjera eskiliane me botën e sotme ballkanase, ~~si vajtimet korale, aq të ngjashme me të sotmet në një pjesë të madhe të gadishullit, goditja me dorë e tokës, nën të cilën është varrosur Agamemnoni (në kodin shqiptar përcaktohet qartë se, fill pas varrimit, toka duhet të preket kështu, për ta marrë me të mirë që të pranojë të vdekurin etj.), por po ndalemi te një hollësi:~~

Pjesa e dytë e trilogjisë «Koeforet» mbaron me daljen nga pallati të Orestit, i cili, ashtu si Klitemnéstra, në fund të pjesës së parë kërkon të për- ligjë përpara korit vrasjen që porsa ka bërë. Pasi shpjegon se ai e vrau nënën për arsye se ajo i ka vrarë babanë, për të ngjallur indinjaten e gjin- djes, ai tregon pëlhurën-rrjetë, të cilën Klitemnes- tra ia hodhi përsipër viktimës përpara se ta go- diste, në çastin që ai po ngrihej nga vaska e banjës. Kjo pëlhurë i ka ende sipër saj njollat e thara të gjakut të Agamemnonit.

Asnjë nga studiuesit nuk ka bërë pyetjen: për- se, në kundërshtim me dëshirën e vetvetishme të çdo vrasësi për të zhdukur gjurmët e krimit, Kli- temnéstra, në vend që ta zhdukte pëlhurën e kur- thit, e ruan atë, madje ende të përgjakur? Dikush mund të thotë se krimi i Klitemnéstrës është i shpa- llur, kështu që mbulimi i gjurmëve s'përbën ndo- një problem. Që krimi është i shpallur, është e vër-

tetë, por mënyra e vrasjes e sidomos mjete i mashtrimit, pëlhura, pavarësisht se Klitemnestra në çastin delirant fill pas krimit e tregon rrëshqitazi, është tepër kompromentues për t'u ruajtur. Fakti që me anë të saj Oresti nxit zemëratën popullore kundër mbretëreshës e vërteton këtë. Fakti tjetër që Oresti e gjen atë pëlhurë menjëherë tregon se ajo ka mbetur pa u zhdukur jo ngaqë është fshehur apo harruar diku në ndonjë qoshe të pallatit. Gjetja e menjëhershme e saj tregon se, përkundrazi, pëlhura me njollat e gjakut ishte vendosur në një vend të dukshëm në pallat.

Atëherë, përse është ruajtur? Tragjikët e mëdhenj grekë e sidomos Eskili janë tepër skrupulozë kur është fjala për logjikën e ngjarjes që përbën thelbin e dramës. Nga ana tjetër, për të janë huaja e të panevojshme efektet e jashtme. (Le të kujtojmë çastin e flijimit të Ifigjenisë, saktësinë e Eskilit kur është fjala për të treguar kujdesin e flijuesve, të cilët nuk harrojnë t'i zënë gojën vajzës me një rrip, në mënyrë që ajo të mos lëshojë asnjë mallkim. Nga ana tjetër, kujdesi i Eskilit që të mos bëjë efekt me raportet baba-vajzë në një çast aq tragjik është i dukshëm). *Cuili*

Ruajtja e pëlhurës-rrjetë prej Klitemnestrës nuk është as rastësi, as për arsye efekti, por lidhet me gjithë dinamikën e krimit. Por shpjegimi i saj mund të bëhet vetëm me ndihmën e kodit zakonor shqiptar. Dhe, ja, sesi: kur në një familje vritej dikush, këmishën e përgjakur e vendosnin në një vend të dukshëm të kullës malësore, në mënyrë që në bazë të ndryshimit të ngjyrës së njollave të gja- X

kut mbi pëlhurë të hetonin sinjalet, që sipas tyre i vrari dërgonte që nga nëntoka: padurim për marrjen e gjakut, pezmatim apo pikëllim. Këto këmishë të përgjakura, që, sipas J. Lacarriere i ruajnë gjithashtu kretasit, luanin kështu një rol real në procesin e mëtejshëm të gjakmarrjes.

Klitemnestra, pavarësisht se e ka bërë vetë krimin, është e vëmendshme për njollat e gjakut mbi pëlhurë, sepse ato janë i vetmi informacion i saj lidhur me përpjekjet e viktimës për të dërguar sinjale mbi tokë. Klitemnestra ka frikë nga gjakmarrja e të shoqit, ajo ka frikë sidomos se e di që Oresti është i gjallë, kështu që me çdo mënyrë është e interesuar të dijë nëse ka ndonjë komunikim midis babait të vdekur dhe birit të gjallë. Pasi e ka vrarë të shoqin, ajo ka marrë të gjitha masat për prerjen e komunikimit, duke e masakruar trupin e viktimës në atë mënyrë që, sipas grekëve të vjetër, e bënte të paaftë për dërgimin e kumteve të tij mbi tokë. Megjithatë, ndonëse i ka marrë të gjitha masat, Klitemnestra është syçelët. Ashtu si përgjuesi — që survejon fshehtazi postën, me anë të së cilës komunikon viktimën, — ajo heton vazhdimisht ngjyrën e njollave të gjakut.

Të gjithë këtë pandehmë e vërteton skena ku Orest i me Elektrën mbi varrin e Agamemnonit i luten atij t'i ndihmojë në aksionin e tyre. Sipas grekëve, një gjakmarrje s'mund të kryhej me sukses pa miratimin dhe ndihmën e të vdekurit që nga nëntoka.

Në të vërtetë. pikërisht në çastin kur Orest i vërtitet pallatit, Klitemnestra është e shqetësuar.

Eskili thotë se shkas për këtë është bërë një ëndërr, por dihet që ai është mbështetur në motërzime të ndryshme të eposit të Atridëve dhe ka mundësi që në një tjetër motërzim shkas për turbullimin e ndër-gjegjes së mbretëreshës të jetë pikërisht një hetim i vëmendshëm i pëlhurës, ashtu siç kanë bërë në shekuj malësorët shqiptarë në kullat e tyre të ftohta veriore.

Të kthehemi te masakrimi i Agamemnonit prej së shoqes.

Në prologun e pjesës së dytë të «Orestias», kur Elektra nxit të vëllanë për hakmarrje, kori e përmend këtë copëtim të kufomës si një krim të dytë të Klitemnestrës.

*Në do ta dish krejt të vërtetën,
Ajo tët'atë e masakroi
Ashtu të grirë e shtiu në dhe
Që ti me turp të mbeteshe përjetë.*

Sipas korit, masakrimi i trupit ishte një dhunim i rëndë, jo aq për anën e tij makabre, por në radhë të parë sepse, duke e bërë të paaftë të vdekurin të komunikojë me të gjallët (siç u tha më lart, grekët besonin se kufoma me duar e këmbë të prera, si ajo e Agamemnonit, nuk dërgon dot sinjale), praktikisht nuk e nxit më gjakmarrjen, e zbeh zellin për të, çka do ta bëjë Orestin ta harrojë detyrën e të mbulohet me turp. Pra, mbulimi me turp i Orestit del këtu në plan të parë si një katastrofë e mundshme në jetën e tij. Me fjalë të tjera, ndërprerja e kumtit (me anë të masakrimit)

midis të vdekurit e të gjallëve është në të vërtetë një ndërprerje në një kod zakonor, një pengesë që mekanizmi të mos funksionojë më tej.

Është pikërisht ky sfond që i jep turpit të Orestit një përmasë të re. Turpi i Orestit lidhet me rrezikimin e kodit. Si i tillë ky turp kanunor duhej të mbahej gjallë e të fryhej me të gjitha mënyrat. Se si bëhej kjo, Eskili nuk na e tregon. Por ajo që nuk tregon ai, dëshmohet gjerësisht në jetën e një pjese të ballkanasve, e, në radhë të parë, të shqiptarëve gjatë shumë shekujve.

Në kronika e balada të panumërta janë rrëfyer mëdyshjet e torturat shpirtërore të mijëra djemve shqiptarë, që janë lëkundur midis kryerjes së gjakmarrjes dhe shmangies prej saj. Është vështirë të përfytyrohet një hero tjetër antik që të jetë projektuar e përsëritur kaq në mënyrë masive midis njerëzve që nuk ia kishin dëgjuar kurrë emrin as atij e as Eskilit. Nga kjo pikëpamje, një pjesë e Shqipërisë, sidomos zona veriore e saj, po aq sa «vendi i shqiponjave», mund të quhej «vendi i Orestëve».

Trysnia për marrjen e gjakut në bjeshkët shqiptare ishte e tmerrshme dhe e gjithkundshme. Dukej sikur gjithë jeta qe rregulluar në atë mënyrë që me gjithfarë sinjalesh, zillesh e barometrash t'i kujtonte gjakmarrësit se duhej të ngutej. Një syçeltësi e madhe ndiqte kudo çdo shfaqje dyshimi ose frenimi që mund të dëmtonte kodin. Në këtë kahe mund të shpjegohet qartë edhe qëndrimi i shqiptarëve dhe i kodit të tyre zakonor ndaj gjymtimit të kufomave.

Jo vetëm masakrimi i kufomës së viktimës ishte rreptësisht i ndaluar, por dënohej rreptë pre-kja më e vogël e saj. Dhe jo vetëm kaq. Shqiptarët, siç i çonin shpesh gjërat në teprim, e kishin bërë të detyrueshme për vrasësin kthimin mbarë të kufomës, në rast se i vrari kishte rënë përmbys, madje ishte parashikuar kjo edhe në rastet kur vrasësin e zinte gjaku (~~Neni 846. Dorerasi po mujtj vetë me e sjellë marë të vramin, mirë, përndryshe mbë këdo që të ndeshet do t'i thotë që të shkojë me e sjellë marë e armën me ia pshtetë te kryet. Neni 847. Dorerasi nuk guxon me marrë armën e të vramit, po bani kët faqe të zezë, aj bjen në dy gjaqe).~~

Shqiptarët i përbuznin malazezët për zakonin e prerjes së kokave, që sllavët e kishin sjellë, me sa duket, nga stepat e largëta. Aq shumë kishin neveri për çdo prerje, saqë kodi i tyre zakonor e përjashtonte thikën nga përdorimi, dhe në baladat e në jetën shqiptare prania e armëve të ftohta është tepër e zbehtë. Kacafytja, gjithashtu, quhej pa dinjitet dhe e papranueshme.

Kaq e dukshme është kjo, saqë ngjan se kodi shqiptar mund të funksionojë vetëm me armët e zjarrit ose, së paku, me armë largësore (heshta, mazdraku), dhe, me sa duket, do ta ketë ndier veten keq, kur këto armë të moçme nisën të zëvendësohen nga shpatat dhe thikat, gjersa u shfaq arma e parapëlqyer, si e krijuar enkas për të, pushka.

Kjo syçeltësi kundër prerjes e masakrimit nuk mund të shpjegohet veç si syçeltësi për mbrojtjen e kodit. Logjika ishte e thjeshtë: përderisa masakrimi ndërpriste komunikimin e të vdekurit me fisin

e vet dhe përderisa ndërprerja e këtij komunikimi rrezikonte vazhdimësinë e kodit, merrej me mend që do të merreshin të gjitha masat që asgjë e tillë të mos ndodhte.

Kodi shqiptar, ndonëse pranon kumtin nga nëntoka, nuk shpjegon përse është aq vendosmërisht kundër masakrimit. Përgjigjen për këtë e jep Eskili, në po atë mënyrë siç jep përgjigje kodi shqiptar se përse prapa turpit të Orestit ishte mendësia e një rendi të tërë që rrezikohej.

Tek «Orestia» gjejmë formulime të tjera kanunore të shqiptarëve, qoftë të drejtpërdrejta, qoftë hijet e tyre, pa të cilat është vështirë të kuptohet një nyjë e tillë e rëndësishme e tragjedisë siç është, p.sh., trokitja këmbëngulëse, natën, e Orestit të shtëpia e Klitemnestrës-Egist, pas thirrjes të së cilës:

*Tri herë po thërras, hapeni derën;
Në qoftë se kjo shtëpi miqtë i pranon.*

ne ndiejmë jehonën e britmës shekullore shqiptare: «A pret miq, o i zoti i shtëpisë?»

Por formulimi i lashtë shqiptar nuk na ndihmon vetëm për dhënien e atmosferës, ai kthehet në një element thelbësor, në një kyç për të shpjeguar guximin e Orestit, i cili me arrogancë, gati me kërcënim troket në një portë që për të është njëlloj si një portë e panjohur, ashtu siç është ai vetë në rolin e udhëtarit të panjohur.

Ky guxim e, aq më tepër, kjo arrogancë e nxitur nga vonesa e hapjes së portës, do të tingëllonte krejtësisht e pakuptimtë dhe ilogjike sido-

mos në rrethanat e dramës, kur ne e dimë ndërkaq që për këtë trokitje e këtë hyrje në shtëpinë e armiqve të vet Oresti me shokun e tij, Piladin, janë përgatitur gjatë. Vështirë që një lajthitje e tillë mund t'i shpëtonte qoftë edhe një dramaturgu fillestar e jo pastaj «atit të tragjedisë».

Por këtu nuk kemi as lajthitje, as mungesë lo-gjike të personazhit apo të autorit. Dhe nuk i kemi këto pikërisht falë mendësisë së moçme ballkanike për mikpritjen, mendësi që më gjatë se kudo jetoi dhe mori formën e kodit të përpiktë në kanunin shqiptar. Sipas tij, hapja e portës së çdo shtëpie në çdo orë të ditës dhe të natës, pas trokitjes së kujtdo qoftë, njeriu të njohur apo të panjohur, mjafton që ai të thërriste «a pret miq, o i zoti i shtëpisë», jo vetëm që shpallej e detyrueshme, por e kundërta e saj quhej rreptësisht e dënueshme, njëlloj si një krim.

(Neni 605. Miku nuk mund të hije në shpi pa ba za n'oborr. **Neni 604.** Si të baj za miku, i zoti i shpis i përgjigjet e i del përpara. **Neni 605.** Falet me mik, armën ia merr, e i prin në shpi).

Mbi të gjitha këto, neni i famshëm 620. «Po të hini miku në shpi, gjak me të pasë do t'i thuesh: mirse erdhe!»

Pikërisht këtë ligj kanunor shfrytëzoi Oresti për të hyrë në shtëpinë e Atridëve.

Përkime dhe afërsi të tjera të kësaj natyre mund të gjenden edhe më shumë pas një hulumtimi të kujdesshëm qoftë të botës së vjetër greke, ashtu siç e kemi në libra, statuja e vazo, qoftë të botës ballkanase, në plotërinë e saj. Sidoqoftë, edhe ata

që për arsye të ndryshme nuk janë partizanë të këtyre hulumtimeve, besoj se janë të një mendimi me një pjesë të madhe studiuesish e kërkuesish që mendojnë se «një zbritje në terren» për të kuptuar më mirë universin artistik grek, do të ishte e dobishme. Një zbritje nga piedestali i statujave, nga vijat fine të mermerit, që japin tiparet, rru-dhat, flokët dhe palat e tunikave, në tokën e gadi-shullit, të populluar nga njerëz që në shumë gjëra nuk ngjajnë, por në shumë të tjera ende ngjajnë me njerëzit e antikitetit.

Në vitet '30 homeristët amerikanë A. Lord dhe S. Parry patën idenë origjinale që të bënin një shtegtim në Shqipërinë Veriore dhe në Jugun e Jugosllavisë, në rajonin që ishte laborator i fundit në globin tokësor, ku ende prodhoheshin epe të natyrës homerike. Shumë pyetje lidhur me çështjen homerike ata i zgjidhën ose mendonin t'i zgjidhnin gjatë këtij shtegtimi, në kontakte të drejtpërdrejta me rapsodët e kohës, duke i anketuar ata me durim për të zbuluar gjithë sekretet e kësaj mjeshtërie të zhdukur tashmë në botë.

Njohja e poezisë së mëvonshme orale të ballkanasve, e këtij kantieri tashmë të braktisur, por ku ende mund të gjenden margaritarë të një bukurie të rrallë, është e domosdoshme për të njohur më mirë letërsinë antike. Vlera dhe rrezëllimi i këtyre margaritarëve hedh dritë në thellësi të kohës dhe shumë pyetje që kërkohen në tryezat e studiuesve mund të gjejnë përgjigje në to.

Dhe jo vetëm njohja e artit oral, por vetë njohja më mirë e njerëzve të sotëm ballkanikë do të

ndihmonte për këtë. Ata ngjajnë vërtet pak me statujat e lashtësisë, po vallë statujat vetë kanë qenë të ngjashme me njerëzit e kohës që i lindi?

Nga leximi i kujdesshëm i letërsisë antike çdo njeriu normal i bëhet e qartë se grekët e vjetër nuk ishin vetëm të ndritshëm, të mençur e të mermertë, siç i shfaqen përfytyrimit shkollaresk e klasikëgjant. Ata ishin sa të mençur, aq dhe të aftë për veprime të marrëzishme, sa të logjikshëm, aq edhe groteskë, sa stoikë, aq dhe të ngutur e të padurueshëm. Individualistë e pasionantë, sedërtarë, idhnakë e kokëfortë, kokëshkretë, sentimentalë, grarrëmbyes, të besës për punë të mbara, por edhe për prapësira, ata ngjajnë çuditërisht me njeriun ballkanas, sidomos ashtu siç ai mbërriti në shekullin XIX, kur ende gadishulli ruante një farë uniteti kulturor brenda kufijve të perandorisë osmane.

Imazhi aspak idilik i njeriut të antikitetit dëshmohej kudo. Mjafton të kujtojmë episodin kup-timplotë kur Euripidi, gjatë shfaqjes së një drame të tij, u detyrua të dalë në skenë për të qetësuar publikun e zemëruar, duke i shpjeguar se ajo të cilën ata po nguteshin t'ia kërkonin personazhit, do të ndodhte pak çaste më vonë, mjafton, pra, të kujtojmë vetëm këtë episod të thjeshtë të dëshmuar nga historia për të pasur një ide për spektatorin athinas në periudhën më të ndritshme të teatrit antik.

Përpara këtij spektatori dramaturgut i duhej të kishte nerva të forta. Të tilla pa dyshim i kishin nervat tragjikët e mëdhenj.

Ka pasur një periudhë kur grekët e sotëm më tepër e kanë vuajtur se e kanë shijuar prejar-dhjen e tyre të lavdishme. Ata u ngjanin fëmijëve që u kujtojnë orë e çast e me qortim babanë e pa-shëm, të mençur e të madhërishëm. Zeshkanë më shumë se të çelët në fytyrë, të shkurtër më tepër se të gjatë, shumica analfabetë e të rreckosur, në shekullin XIX ata shkaktonin nervozizëm tek admiresit e antikitetit.

Gjer atëherë kishin qenë nën jorganin osman, nën terr, por tani që dolën në dritë, zhgënjimi që shkaktonin ishte aq i madh, saqë nganjëherë sho-qërohej me një gjykim cinik: më mirë të kishin mbetur aty ku ishin, së paku, nuk do ta prishnin përfytyrimin tonë.

Nervozizëm duhet të kenë pasur, por në një kahe tjetër, edhe vetë grekët (së paku, atë që merrnin vesh ç'mendonin evropianët për ta), madje aq sa të ndienin dëshirën të suleshin për të thyer shtatoret e bezdisshme.

Fqinjët e tyre, shqiptarët, ndonëse më të çelët në fytyrë e më të gjatë nga shtati (sidomos në male), kanë ndjellë një nervozizëm të ngjashëm lidhur me stërgjyshët e tyre ilirë, me të vetmin ndryshim se, ndërsa grekët e ndollën nervozizmin te të tjerët, shqiptarët e bluan brenda vetvetes. Ne qenkemi shqiptarët e lavdishëm? — duket se ulërinin ata duke parë njëri-tjetrin fill pas fitimit të Pavarësisë. Ku janë heronjtë e baladave e të legjendave, trimat e mençur e vajzat leshverdha si rrallëkush?

Megjithatë, sado të dukeshin të pangjashëm me stërgjyshët, edhe grekët, dhe shqiptarët ishin nipat e tyre të vetëm. Me tejndjenjën e pagabueshme që kanë popujt, tani që u gdhinë në një botë që ngjante e huaj dhe e ftohtë, ata e kuptuan se duhej të afroreshin edhe më, ashtu siç afrohen jetimët. Se, në njëfarë mënyre, ishin vërtet popuj jetimë, pa fis të madh si sllavët e latinët, njëlloj siç i kishin të vetmuara e pa familje edhe gjuhët e tyre: greqishten dhe shqipen.

S'ishte e rastit që Bajroni i deshi njëlloj e shkroi me admirim për të dy popujt, ashtu siç nuk qe e rastit që shqiptarët ishin të vetmit ballkanas që ndihmuan gjerësisht grekët për fitimin e Pavarësisë. Mijëra luftëtarë, oficerë, gjeneralë e priftërinj të tyre luftuan për lirinë e Greqisë, njëlloj siç do të luftonin për Shqipërinë. Ishin aq shumë, saqë në flotën greke urdhrat për njëfarë kohe jepeshin në shqip, kurse në një nga mbledhjet e para të parlamentit u diskutua nëse do të përdorej edhe shqipja si gjuhë e dytë.

As gjuhët krejtësisht të ndryshme, as rivaliteti, grindjet kufitare, madje as figura e Ali Pashë Tepelenës, guvernatorit të famshëm shqiptar që sundonte Shqipërinë Jugore e Greqinë Veriore, i urryer prej grekëve, por i padashur, ndonëse i mëshiruar prej shqiptarëve, nuk e penguan afrimin.

Në trazimin e madh të çlirimit prej zgjedhës turke ngjashmëritë me stërgjyshët e lashtë nisën të spikatnin edhe më fort. Puset e të dy kombeve nisën të nxirrnin më shumë se kurrë kujtime të vjetra. Dhe atëherë nisi të vërehej qartë se në tërbimin e ri ballkanas, në gjestet heroike, në formulat, mençurinë, kuvendet e burrave, si dhe në ethet e lavdisë e të marrëzisë, kishte skicime të dikurshme.

Kujtimet kishin qenë përherë aty, nën themelet e jetës. Ato kishin qenë në tokën greke e, për çudi, po aq të thella, në mos më tepër, në tokën e fqinjëve veriorë, ku, ashtu siç ndodh shpesh në kohë fatkeqësish, dukej sikur që zhvendosur për t'u ruajtur në alpet e papushtueshme shqiptare një pjesë e thesarit të moçëm ballkanas.

Atje, në bjeshkët e ftohta, rapsodët këndonin ende si në kohën e Homerit. Gra të vjetra, që të kujtonin erinitë, me kostume me motive mikenase, përgjonin se mos të rinjtë i shmangeshin gjakmarrjes. Në kuvendet e burrave ndodhnin ngjarje të ngjashme me ato që kumtonin Herodoti dhe Plutarku. Garat dhe ndeshjet mortore ishin aq të ngjashme, saqë malësorit shqiptar, po të kishte mundësi të shikontë vrapimin e Akilit e të Hektorit rrotull murit të Trojës, do t'i duhej njëfarë kohe për të shkafitur nëse kjo ishte garë apo dyluftim për vde-

kje. E, kështu me radhë, dëbimet nga flamuri (krahina), konkurset e bukurisë për burrat, «gjama» e famshme e burrave, që s'bëhej kurrë në sy të grave, mendësia spartane e gjer te «përtacia heroike» (Heroischen Faulkeit), siç e ka quajtur gjermani G. Gesemann.

Dukej sikur pas braktisjes së Olimpfit prej hyjnive të lashta, grekë e shqiptarë qenë sulur për ta grabitur, siç grabitet një pallat. Por, meqenëse pajisjet e kostumet e hyjnive nuk i shkonin shtatit të tyre, ata i copëtonin ato shkel e shko, për të mbajtur prej tyre një copëz ose një shenjë. Nganjëherë shkonin edhe më larg. Shqiptarët u përpoqën, p.sh., të krijonin një hyjni të re, gjysmënjeri, gjysmësovran: «mikun». Ishte një hyjni, shijen e të cilit mund ta provonte përkohësisht kushdo, mjaftonte që të nisej për udhë, të trokiste në portën e dikujt e të pranohej si mik. Për një qime të flokut të tij bëhej hataja, për një fyerje, një fjalë të pakujdesshme, mund të vazhdonte gjaku dhe lufta midis dy krahinave dhjetë vjet, njëzet e nganjëherë njëqind vjet rresht. Cili sovran nuk do ta ëndërronte një gjë të tillë?

Nganjëherë zhvendosjet ishin edhe më të mëdha, siç qe rasti i Fatumit të famshëm. Pasi qëndroi pezull shekuj të tërë mbi jetën e grekëve të vjetër, dukej sikur një erë e fortë e shtyu atë drejt Veriut për ta pllakosur mbi bjeshkët e shqiptarëve.

Një skenë e jetës së përditshme, p.sh., ardhja e parë për vizitë e njerëzve të familjes së vajzës së porsamartuar në shtëpinë e burrit, dhe vizita e pronës së këtij të fundit, e kullës së banimit, e vathës

së bagëtisë, e arës ose mullirit me ujë gjithkund mund të ishte e zakonshme, por te shqiptarët, së shumti, ndrynte një të papritur. Dhe e papritura ishte, së shumti, fatale. Sepse, duke treguar kullën trikatëshe, vathën, arën, oborrin, mullirin, dhomën e miqve, armët në mure, oxhakun, shkurt, duke treguar mirëqenien e ngritur me aq vështirësi, dikush përmend diçka që as shihet, as preket, një gjak të vjetër të pamarrë, mbetur nga brezi i mëparshëm.

Biseda meket një grimë, me gjithë orvatjen për ta mbajtur gjallë. Së fundi, një nga të ardhurit, si rastësisht pyet se ç'zanafillë ka ai gjak. Përgjigjja «për shkak të një gruaje» shkakton një shend kurreshtar tek të rinjtë, por i zymton dhe më fort fytyrat e pleqve. Pas mendësisë së moçme gjaqet e nisura për gra ose vrasje qensh vazhdonin tepër gjatë.

Të ardhurit përpiqen ta mbajnë veten, por ndërkaq e dinë se mbi kullën e gurtë trikatëshe, tek oxhaku i bukur, te vatha, te kroi, kudo përreth varet hija e vdekjes. Ajo do t'i ndjekë brez pas brezi fëmijët meshkuj që do të lindë vajza e tyre, dhe kundër këtij fataliteti s'mund të ndërmarrë asgjë askush.

Ose të përfytyrojmë një muzg të zakonshëm në bjeshkë. Gjithë bota ka qenë mbushur me korrrierë, kasnecë, lajmës që çonin kërcënime, postierë, të dërguar të veçantë të presidentit etj., etj., por lajmëtari që ecte nëpër muzg në bjeshkën shqiptare ishte tjetër gjë. Në nënin 1200 të kodit thuhej: «Lajmëtari nuk ban faj. Nuk xehet». Nga trembë-

dhjetë nenet e tjera për lajmëtarin shumica kishin të bënë me mbrojtjen e tij nga tërbimi i atyre që merrnin lajmin. S'ishte e vështirë të kuptohej që lajmet që çonin e binin lajmëtarët përgjithësisht kishin lidhje me diçka tragjike.

Në shtëpinë X, midis jetës së qetë befas, nga një kushëri i largët, vjen një lajm se fisi ka një gjak të pamarrë. Është një gjak i humbur, i lënë ndoshta kështu, ngaqë rrethanat kanë qenë të mje-gullta, por që tani, pas kaq vitesh rastësisht është sqaruar: përçartja e dikujt në prag të vdekjes, shfletimi me kujdes i «Librit të gjaqeve» në Orosh, një shenjë tjetër e papritur.

Nyja tragjike krijohet në çast në shtëpinë X. Gjithçka tjetërsohet për t'iu përshtatur gjëndjes së re. Gjëja e parë është dërgimi i lajmësit të shtëpia armike Y, për t'i kumtuar se ajo i ka bërë një gjak. (Një gjak në bjeshkët shqiptare do të thotë dhjetëra, ndoshta qindra vdekje, gjatë shumë e shumë viteve).

Pra, lajmësi niset për të çuar zinë në shtëpinë tjetër. Ai është lajmësi i vjetër mitologjik, njëllor si paraardhësi i tij i moçëm që çoi në Tebë zbulimin e krimit të Edipit, njëllor si lajmësit e tjerë që hynë ose dolën nga shtëpia e Atridëve. I mbrojtur nga trembëdhjetë nenet e Kodit, ai s'do të ndalet nga asgjë, sepse asgjë s'mund ta fshijë gjakun (Neni 917 «Gjaku s'hupë kurr»).

Më pas, kur ta tregojnë ngjarjen, e cila, sa më tepër të kalojnë vitet, aq më shumë do t'i humbasë hollësitë, ndoshta do të thonë: dikujt në shtëpinë X iu shti në ëndërr gjaku i harruar, ose Zoti i dërgoi

Eskili, ky humbës i madh

një ëndërr sqaruese, ose vetë hija e të vrarit që shfaqur një natë pa hënë. Dhe pasardhësve kjo do t'u dukej e natyrshme, sepse gjithçka që ata kanë dëgjuar gjer tani për jetën e fisit ka qenë e tillë: gjysmëreale, gjysmëmitologjike, si e vendosur përherë në dy zona.

Si të donin të lehtësoheshin disi, diçka nga fataliteti i jetës së tyre shqiptarët e shkarkuan te fqinjët e tyre, malazezët, por ajo ishte tepër pak në krahasim me pjesën që mbajtën për vete, prej së cilës vuajtën tamam si heronjtë antikë prej plageve të pashërueshme qindra vjet.

Ndoshta emri «Bjeshkët e Namuna» aty edhe i ka rrënjët dhe ato po aq mirë mund të quheshin «Bjeshkët e Fatumit». Vështirë së gjëkund në botë mund të gjendej një sfond tjetër që t'i shkonte aq fort bustit të Eskilit.

Episodi i mrekullueshëm, unikal për nga guximi dhe grotesku i Aristofanit, në komedinë «Bret kosat», ku tregohet se si turma e të vdekurve në skëterrë merr pjesë në një polemikë lidhur me artin e dy tragjikëve të mëdhenj, Eskilit dhe Euripidit, dhe ku gjyqtarët, për të ndarë sherrin që ka plasur midis dy klaneve, detyrohen të peshojnë në peshore vargjet, figurat e metaforat e dy rivalëve, është analiza e parë e artit eskilian. Kuptimplotë, në radhë të parë, vetë si akt (megjithëse edhe nga saktësia s'është larg së vërtetës), e bërë jo shumë kohë pas vdekjes së tragjedianëve, ajo është profetike për rivalin fitimtar, Eskilin, po aq sa nuk është për të mundurin, Euripidin.

Ndoshta pa dashur, i tërhequr nga gjetja e vet e rrallë, Aristofani ka zbuluar një tipar themelor të Eskilit: strukturat e tij madhështore janë të përbëra nga nënstruktura, e këto të fundit nga detaje me vlerë të veçantë. Vetë fakti i peshimit të copë-

zave, vargjeve, figurave e metaforave, e jep çuditërisht saktë idenë se gjithë ngrehina është e ngritur me gurë që mund të peshohen si thesar. Kështu që, edhe po ta përfytyrojmë dramën e Eskilit si një mekanizëm, zembreku i të cilit, ai që vë në lëvizje, tendos dhe vibron gjithçka, tashmë është prishur, pjesët e këtij mekanizmi edhe kështu të zbërthyera ruajnë vlerat e tyre të pavarura, njëlloj si gurët e çmuar të një ore që s'punon më. Shkurt, gjithë materia me të cilën tragjediani ka thurrur stofin e veprës, është e klasit të parë, edhe kështu e pavyendosur ende në avlëmendin e dramës, ku ajo fiton pa dyshim vlerë të dyfishtë.

Pjellë e martesës së lumtur midis poezisë dhe dramës, kjo veçanti është gjithashtu një nga sekretet e artit shekspirian, i cili mbetet i bukur edhe në rastet kur mekanizmi dramatik nuk punon në mënyrë të përkryer.

Në polemikën e famshme skëterrore të përfytyruar nga truri i Aristofanit, Eskili akuzohet nga kundërshtarët e tij për madhështi të ftohtë, të frikshme, kobndjellëse. Duke iu përgjigjur akuzës, gjithmonë sipas Aristofanit, Eskili thotë:

*Mynxyrat, vetë fataliteti i pashmangshëm
Na urdhëron që për mendime e punë të mëdha
Fjalë të madhërishe të kërkojmë.*

Në të vërtetë, duke qenë monumentale, vepra e tij është e mbushur ndërkaq me pjesë të brishta e ylberore, si e rrallëkujt. Është vështirë të gjendet një tjetër dramaturg me një spektër kaq të

gjerë tonesh e ngjyrimesh, duke nisur nga më hije-
rëndat e të zezat te më të ëmblat e të kthjellëtat.
Regjistri i tij ndryshon në mënyrë të habitshme aty
për aty, brenda një vepre, brenda një skene. Midis
reve të zeza, ku grinden hyjnitë, midis gostive ma-
kabre e sëpatave të krimimit, gjen pasazhe të mreku-
llueshme në qetësinë e tyre për lumturinë njerë-
zore, për afrimin e pleqërisë, për trishtimin e burrit
që i ka ikur gruaja etj., etj.

*I trishtë është fati i njerëzve. Lumturia
E tyre nuk i ngjan veçse një skice
Të vizatuar lehtë. Pllakos gjëma
Dhe si sfungjer me një të fshirë e zhduk.*

Dhe në një tjetër vend:

*Dhe vërtet, ç'është plaku
Kur floknaja si gjeth
I lisit të moçëm i thahet krejt?
Me tri këmbë endet andej-kënde
Nj'ëndërr dite tamam...*

Nj'ëndërr dite tamam... Figurë e jashtëzakon-
shme për vezullimin prizmatik të saj. Një ëndërr
dite përfytyrohet, në radhë të parë, si një ëndërr
disi e ftohtë, e copëzuar, jetëshkurtër, siç mund
të jenë pamjet që mund të prodhojë një gjumë ose,
më saktë, një dremetje e ditës... A s'është kështu i
dobët e i përkohshëm e me gjak të ftohtë vetë pla-
ku? E, megjithatë, ky mund të jetë vetëm njëri nga

Eskili, ky humbës i madh

interpretimet e asaj që ka dashur të thotë poeti.
Dhe, ja, në një skenë tjetër, Menelau, jashtë
çdo klisheje, pas ikjes së Helenës:

*Në qoshe i çnderuar burri i lënë,
Pa nxjerë nga goja sharje kundër saj,
Do ketë mall për të. Këndeje e tutje
Që përtej detit ku ajo ka ikur,
Si një fantazmë do kthehet të sundojë
Nëpër pallat të tij.*

*Dhe statujat e hirshme
Me përbuzje i sheh
Sytë e tyre tashmë
Janë të ftohtë dhe bosh.*

Por pranë këtyre vargjeve të qelqta, me ngjy-
ra akuareli mund të pllakosin befaz parandjenjat
e errëta, komploti dhe klithma e korit sipër trupit
të masakruar të mbretit të vrarë:

*Shpirti yt e di ç'heq
N'atë trup gjithë gjak.*

Krijimi i figurave e i metaforave prej Eskilit
bëhet në mënyrë më të papritur e të larmishme.
Për të dhënë torturën shpirtërore të Orestit, në
qoftë se ai nuk ia merr gjakun babait (torturë që
duhet të jetë provuar mijëra herë në ndërgjegjet e
malësorëve ballkanas), tragjediani punon me për-
masa kozmike, duke e përfytyruar kohën e vrasjes
së ndërgjegjes në një shtrirje krejtësisht të pa-
shpresë:

Eskili, ky humbës i madh

*Në qoftë se nuk e bëj, do kem torturë
Të tillë, q'asnjë shigjetë përmes saj
Duke vrapuar fundin dot s'ia gjen.*

Ndërkaq me po atë lehtësi ai krijon figura i nisur nga bota reale që e rrethon, nga bagëtitë, dru-rët, pluhuri i rrugës, frerët e kuaeve, veglat e pesh-katarëve etj., etj.

Ky spektër i gjerë tonesh e ngjyrash lidhet natyrshëm, madje është burimi i një veçantie themelore të artit të tij, i mungesës së skemës. Eskili është i pafutshëm e i paklasifikueshëm brenda çfarëdolloj skene apo klisheje. Jo vetëm personazhet, por raportet që krijohen midis tyre, nyjat që lidhen e zgjidhen, klima që sjellin me vete, janë shpesh të papritura, të dridhshme si fazat e një stuhie. Mjafton të kujtojmë për këtë episodin e fundit të «Agamemnonit», kur Klitemnestra, pasi ka vjellë vrerë e urrejtje kundër burrit të vrarë e, pasi ka përmendur ndër krimet e tij edhe flijimin e vajzës, Ifigjenisë, ndërsa jep urdhër për varrimin e tij pa asnjë nderim, thotë papritur:

*Ne që e vramë, ne do ta varrosim,
Pa qarje familjarësh, natyrisht,
Por veç Ifigjenia, vajza e tij
E dhembshur do t'i dalë atij përpara,
Ashtu siç e do rasti, për ta pritur
Babanë mu në breg të lumit të lotve
Duart në qafë ajo do t'ia hedhë
Dhe do ta puthë me një mall të madh.*

Lexuesi mbetet me të drejtë i befasuar përpara këtyre fjalëve. Përse gruaja, që ende dridhet nga mllefi kundër të vrrarit, ajo që siç thotë kori, «pikat e gjakut mbi ballë i quan si stoli», e mposht një çast tërbimin dhe pohon diçka, që duket se është larg çdo pasioni të çastit, diçka të dhimbshme, thellësisht të pikëllueshme për Agamemnonin e vetmuar, që veç një njeri do t'i dalë përpara e ta përqafojë, vajza që ai ka flijuar? Dhe pyetjet mund të vazhdojnë: përse do ta bëjë vajza këtë, në bazë të ç'logjike, të ç'motivi? Përse do t'i dalë përpara dhe përse do ta përqafojë madje «me mall të madh»?

Pyetjet mund të vazhdojnë pa fund, megjithatë, të gjithë ne, edhe duke i bërë këto pyetje, edhe pse mund të na duket se kemi të drejtë t'i bëjmë, thellë-thellë e ndiejmë se tragjediani ashtu rrëshqitazi, ashtu stuhishëm, ashtu turbull dhe misteriozisht ka thënë të vërtetën për takimin at e bijë, të dy gjithë plagë që njëra i ka marrë në fillim. Tjetri në mbarim të fushatës së Trojës.

Është kjo mungesë e skemës që, përveç të tjerash, e bëri Eskilin dhe jo vetëm atë, po përgjithësisht letërsinë antike greke të çlirohej nga komplekset e shovinizmit, militarizmit e konformizmit, duke i dhënë kështu një mësim të madh letërsisë botërore, mësim që për fat të keq në shumë raste u harrua. E njëjta penë e Eskilit, ajo që himnizon unitetin dhe armët greke në luftën e tyre të drejtë kundër pushtuesit persian, kur erdhi fjala për një luftë tjetër, fushatën antitrojane, u bë e shurdhër ndaj çdo vrundulli shovinist dhe e përshkroi atë

ndeshje si një fatkeqësi po aq të madhe për grekët agresorë, si dhe për trojanët e mundur. Këtë e kishte bërë përpara tij Homeri dhe këtë e bënë pas tij shkrimtarët e tjerë të Greqisë së lashtë, duke formuluar kështu aktin e parë internacionalist në letërsinë botërore.

Edhe në teknikën e të shkruarit letërsia antike është po aq befasuese sa në gjithçka tjetër. Kur futemi në botën e saj, e kuptojmë se sa naive dhe vulgare janë teza të tilla, si p.sh., ajo se ç'ndikim kanë luajtur në teknikën e të shkruarit shpikjet e reja teknike, sidomos ato që lidhen me mjetet e shpejta të komunikimit ose të lëvizjes: radios, telefonit, TV, aeroplanët, fluturimet kozmike etj. Kjo është një temë e parapëlqyer për mendimin kritik mediokër, të cilit i pëlqen të ngulë këmbë se shpikje të tilla, si TV anijet kozmike etj., kanë ndikuar e do të ndikojnë aq shumë në teknikat letrare, saqë mund të ndryshojnë vetë natyrën e letërsisë.

Se sa mendjelehtë është një tezë e tillë, mjafton të lexojmë vetëm fillimin e këngës së dytë të Iliadës për të kuptuar se ai i verbri i madh s'kishte pasur nevojë për kurrfarë valësh televizive e animesh kozmike për të strukturuar një nga imazhet e tij, imazh që për mendimin naiv do të mund të krijohej vetëm nga një poet i kohës sonë, madje nga ata ultramodernët.

Ja skena: Është natë. Flenë ushtarët grekë që kanë rrethuar Trojën. Flenë komandantët, të plagosurit, priftërinjtë parathënës. Flenë lart në qiell hyjnitë kryesore dhe gjysmëhyjnitë. Vetëm Zeusi nuk

fle. Ai është i zemëruar me Agamemnonin për arsye të një faji të tij. Ai do ta ndëshkojë kryekomandan- tin grek. Për këtë thërret Ëndrrën Mashtruese. Shko tek Agamemnoni, i thotë asaj, dhe bëj që nesër ai, kundër lëgjikës së gjërave, të sulmojë tro- janët. Niset Ëndrra Mashtruese që të kryejë ur- dhrin e të zot. Fluturon nëpër natë gjersa mbërrin në kampin grek. Midis mijëra kokash të fjetura ajo e kërkon dhe e gjen më në fund kokën e Aga- memnonit. Ia derdh në trurin e tij të fjetur ëndrrën mashtruese. Në mëngjes Agamemnoni zgjohet gji- thë gëzim. Ai mbledh këshillin e luftës për ta njoft- uar se ka parë një ëndërr nxitëse për sulm. Sulmi pas pak fillon.

Nuk është më shumë se gjysmë faqe, por në ato njëzet rreshta janë të gjitha teknikat e të shkru- arit që mund të sugjeronin të gjitha shpikjet tek- nike të tre mijëvjeçarëve pas Homerit: zhvendosje e mahnitshme e personazheve, kalimi i kamerës nga njëra ndërgjegje në tjetrën, skena në tokë, në qiell, në kampin e pafund të ushtarëve, në trurin e fjetur.

Po të përfytyronim një qenie jashtëtokësore, një qenie së cilës ne, pasi t'i jepnim një informacion të shkurtër për tokën tonë, do t'i paraqisnim dy dramat, njërën antike e tjetrën bashkëkohore, por pa i treguar se cila është antikja e cila bashkëkohor- ja, ka shumë mundësi që, pasi t'i lexonte të dyja, kur të vinte puna që të përgjigjej (në bazë të atij informacioni që i kishim dhënë ne, lidhur sidomos me përparimin teknik të epokës B(bashkëkohore), në krahasim me epokën A(antike), kur të vinte pra,

casti i përgjigjes, kishte mundësi që të tregonte me
gisht dramën antike si pjellë të kohës moderne dhe,
e kundërta, bashkëkohoren, si pjellë të kohës së
vjetër.

2 Zeura gajmë
2 Zeura geshin
kamë lindur të ndarë
por bashkë do të rdesin

Urushi dhe pa urushi
My endless love!

Ka një moment kur grekët e vjetër hyjnë vrulltazi në jetën e njeriut. Disave kjo u ndodh në fëmijëri, të tjerëve në vitet studenteske e të tjerëve akoma në pjekuri ose në pleqërinë e thellë. Si gjithë pasionet e mëdha, ata kanë aftësi turbulluese për çdo moshë.

Dihet se Volterit e sidomos Gëtes e Shilerit ata i krijonin një ndjenjë kthjelltësie, gjë që nuk ndodhte me Leon Tolstoin po t'u besojmë shënimeve të gruas së tij. «Nëse vazhdon ta mbash mendjen te grekët e tu, nuk ke për t'u shëruar, i shkruante ajo. Ata ta sjellin këtë ankth e këtë mospërfillje ndaj jetës së sotme. Jo më kot e quajnë greqishten giuhë të vdekur».

Tolstoi vetë nuk e ka pohuar asnjëherë se grekët e vjetër i sillnin turbullirë dhe ankth, por kontesha Tolstoi ishte e bindur se të komunikojë me ta ishte njëlloj si të komunikojë me fantazmat.

Nuk dimë asgjë se ç'shkaktuan grekët në shpir-

tin e trazuar të Shekspirin. Dimë vetëm se, kur shkroi tragjeditë e tij më të zymta, «Makbethin» e «Hamletin», ai kishte po atë moshë që kishte Tolstoi kur «u sëmur» prej tyre. Ndërkaq dimë se Tolstoi, ndërsa adhuronte grekët, nuk e donte Shekspirin. Por e gjithë kjo i ngjan më tepër grindjeve në familje, që nuk janë fort të kuptueshme për një sy të jashtëm.

Ashtu si në jetën e njeriut, ka pasur periudha në jetën e kombeve e të epokave të tëra, kur grekët e vjetër kanë behur papritur. Seneka ishte ndër urat e para (ç'është e vërteta një urë tepër e ngushtë, për të mos thënë mediokre), nëpërmjet së cilës personazhet gjëmimtare të antikitetit kaluan plot dritë verbuese, lemeri e bujë për të vërshuar drejt rrafshultës evropiane e pastaj drejt gjithë botës.

Kjo aradhe e paparë i sillte njerëzimit dimensione të reja të mendimit e të përfytyrimit. Ajo i sillte ferrin, ndërgjegjen e vvarë, prometeizmin, fatalitetin, dyzimin, hijet.

Është folur shumë për këtë rrezatim të grëkëve në letërsinë botërore, duke nisur te latinët, Danteja, Shekspiri, Gëteja e gjer te Hauptmani, O. Neili, T. Elioti, Sartri etj. Është hamendësuar me të drejtë se a do të kishte Ferr të Dantes, dhe në qoftë se do të kishte, si do të ishte strukturuar ai, pa modelin e dikurshëm grek. Si do të ishte Hamleti pa Orestin, vallet e magjstricave pa himnet makabre të erinive, njollat e gjakut mbi duart e Ledit Makbeth pa ato të Klitemnestrës, ndërgjegjet e shqetësuar, gjumi i prishur ose plot me ëndrra turbulluese, shandanet e natës nëpër korridoret e pallateve, kështjella, ku

krimi është duke u përjetuar ose porsa ka ndodhur etj., etj.

E, megjithatë, ndonëse është folur shumë, ka ende për të hulumtuar. Është me interes, për shekull, të shihet se si mbretërit — viktimat të Shekspirit, të vrarë prej uzurpuesve të fronit e të grave, janë disi skematikë e të cekët në krahasim me të ndërlikuarin Agamemnon, që ka pësuar të njëjtin fat.

Për të bërë kundërti me vrasësit Shekspiri i ka bërë të mirë mbretërit e vrarë, gjë që tregon se skematizmi është një sëmundje aq tinëzore, sa mund t'i ngjitet sado lehtë edhe një gjeniu. Eskili, krejt mospërfillës ndaj skemës, me paanësinë më të madhe jep tërë ankthin dhe keqardhjen për viktimën, Agamemnonin, por ndërkaq nuk harron të kujtojë mizoritë e mëparshme të tij. Kështu që në njëfarë mënyre tek Agamemnoni i tij gjejmë të shkrirë edhe mbretërit e mirë Hamlet e Duncan, edhe vrasësit e tyre Makbeth e Klaud.

Ka ende për të folur për prometeizmin, këtë tension të hatashëm të marrëdhënieve njerëzore, që nuk e lë njerëzimin të bjerë në gjumë. Po ashtu, ka ende për të hulumtuar për rrezatimin e tërthortë eskilian në atë lloj letërsie që ngjan sikur është tepër larg prej tij. Me kronikën e përgjakshme të Atridëve, i pari në letërsinë botërore Eskili çeli traditën e pasqyrimin të krimeve e të dramave që ndryjnë brenda mureve të tyre pallatet apo shtëpitë e «familjeve të mëdha», traditë e cila nga drama kaloi në prozën botërore, një pjesë e kryeveprave të së cilës e, në radhë të parë, romanet e Balzakut e

të Tolstoit, që të dy aq të largët në pamje të parë nga Eskili, vazhdojnë i pari në lagjet luksoze të Parisit, i dyti në dimrin rus, kronikën e Atridëve.

Ndërsa vazhdonte në botë rrezatimi (bashkë me debatet për të) i letërsisë antike, u harruan e mbetën si përherë jashtë vëmendjes malet e Ballkanit, andej prej nga nisën rrugën së pari këto personazhe shpeshherë me fyell, kërrabë bariu e veshje prej lëkure deleje, për t'u shndërruar në fantazma të mëdha të njerëzimit.

Rrezatimi i tyre nëpërmjet pasqyrës së ftohtë latine u bë disa herë shkas, siç thamë më parë, për deshifrimin e përdhunshëm të tyre dhe për shkëputjen nga trualli dhe bota ballkanase. As Edipi as Oresti e Ulisi nuk mund të lindnin si kode apo shifra kabalistike për të përfaqësuar hije të përjetshme njerëzore. Përpara se të ishin modele universale njerëzish, ata ishin grekë, ballkanas të moçëm që kishin pasur një atdhe, një histori që i polli, që i vuri në lëvizje e i nisi drejt dramës që do të luanin.

Ata shfaqeshin kudo në skenat e Evropës, deklamonin, flisnin, mallkonin me lloj-lloj gjuhësh, në kohën që amfiteatrot e Gadishullit Ballkanik ishin mbuluar nga heshtja dhe bari i egër. Sepse në terr e trishtim ishin malet e Ballkanit. Letërsia antike, që studiohej e jepte rrezatim kudo, nuk shkrephte asnjë fije drite në këto male. As grekët e shqipëtarët, banorët më të vjetër të gadishullit, e as rumunët apo sllavët e Jugut, që erdhën më pas, nuk dinin asgjë për të. Por, ndërsa s'dinin asgjë, kjo s'i pengonte që në humbëtitrat ku banonin, ashtu siç thurruanin pëlhurë me avlëmendet e moçme që nga koha

e Penelopës, të thurrnin balada tronditëse sipas të njëjtave modele të lashta e me të njëjtin mekanizëm.

Ishte i njëjti brumë që ngjitej që nga thellësitë për të modeluar pamjet e reja të jetës. Por si ai, si evoluimi i tij i ngadaltë, si evoluimi akoma më i ngadaltë i mekanizmit, kanë mbetur, siç u shpjegua më lart, jashtë vemendjes së duhur të studiuesve.

Kur A. Lordi dhe S. Parry erdhën në Shqipëri e në Jugosllavinë Jugore në vitet '30, punishtja e vjetër homerike po jepte prodhimet e fundit. Është e natyrshme që ato do të ishin të zbehta e disi të çuditshme, si pjella të fundit të stërpleqërisë. (A. Lordi përmend në kujtimet e tij baladën ballkanase, në të cilën personazh është ai vetë bashkë me S. Parryn). Por kjo jo vetëm s'ndryshon asgjë në thelbin e çështjes, por e bën edhe më me interes studimin e laboratorit.

Siç u tha më lart, grekët e vjetër kanë vërshtuar shpeshherë në jetën e njerëzve e të artit. Por inkursionet e tyre nuk kanë mbaruar. Prej tyre bota do të ketë prapë të papritura.

Njëzetepesë shekuj pas tragjedisë eskiliane dhe gati pesë shekuj pas përtëritjes së tij prej Shekspirrit, a mund të themi se njerëzimi i ka mbyllur llogaritë me këtë art? Me fjalë të tjera: a i ka kaluar koha shekspirizmit apo eskilizmit? Natyrisht, për një lloj të gjykuari, për ata që mezi presin të shpallin jashtë kohe poezinë, romanin, letërsinë në përgjithësi, vetëkuptohet që tragjizmi eskiliano-shekspirian është jashtë çdo diskutimi, diçka e tej-

Eskili, ky humbës i madh

kaluar. Por ky nuk është veçse një gjykim fare i lehtë. Jo për të bërë paradoks, por mund të thuhet pa frikë se tragjikët e mëdhenj janë më afër se kurrë pranë njerëzve të sotëm në këtë mbarim të mijëvjeçarit të dytë të kohës moderne. Pallatet e Atridëve janë shtuar në botë si asnjëherë tjetër. Kremlini apo Vatikani, Pallati i Borxhias apo Pallati i Verës, dhjetëra pallate apo shtëpi të tjera, muret e të cilave kanë parë e dëgjuar krime prej të cilave globi i tërë mund të dridhej, presin Shekspirët dhe Eskilët e tyre.

Ne dimë që Makbethi e ftoi për darkë mbretin Duncan dhe e vrau në gjumë. Por mund të ndodhte edhe e kundërta, që Dunkani, pasi të dyshonte e të kishte mbledhur fshehtazi fakte për qëllimet e Makbethit, ta ftonte i pari për darkë dhe të bënte të njëjtën gjë.

*Kështu erdhi Paridi,
Mik një natë te Atridët...*

Kështu një natë shtatori të vitit 1971 Mao Ce Duni ftoi për darkë në Pallatin e Verës Makbethin e tij të mundshëm, Lin Biaon...

Festat teatrale të grekëve bëheshin në mbarim të dimrit. Koha do të dukej e papërshtatshme për një teatër, shfaqjet e të cilit bëheshin nën qiell të hapur, por, me sa duket, arsye të tjera më të rëndësishme e bënin të detyrueshëm një kalendar të tillë. Pranvera dhe vera ishin të mbushura plot me punë, udhëtime e sidomos luftëra. Kështu që mbarimi i dimrit ishte një copë kohë e volitshme për të kujtuar ankthet e mynxyrat e vitit që shkoi (këtë herë të luajtura në skenë), në prag të një viti tjetër që s'dihej ende ç'do të sillte.

Teatri në faqen e Akropolit niste të mbushej dalëngadalë me spektatorë. Kishte ditë që gjithë qyteti merrej me teatrin: qenë folur e pëshpëritur mijëra fjalë për zgjedhjen e pjesëve, të jurisë, për një tragjedian të ri që kishte dalë dhe për të cilin thoshin se ishte shpresë e re e teatrit, e disa të tjerë të kundërtën, për financimin e këtij konkursi, për maskat e reja të pikturuara me të bardhë veze, për

aktorin X, që flitej se i qe ngjirur zëri mu në prag të shfaqjes, për spekulimet në shitjen e biletave etj. etj.

I gjithë ky det thashethemesh hynte bashkë me njerëzit në portat e teatrit, shpërndahej në radhët prej druri ose guri dhe atje, në përshtatje me këtë formë të re të vendit, niste prapë gumëzhimën e tij të pandërprerë.

Teatrot e atëhershëm ishin shumë më të mëdhenj se të sotmit. Spektatorët i kalonin shpesh të dhjetëmijë vetët, madje kronikat shënojnë shfaqje me pjesëmarrje 17 deri 20 mijë vetë.

Gjithçka ishte e rrëmuishme, pasionante dhe plot sôlemnitet. Në shkallinat uleshin me radhë zyrtarët e lartë, pasanikët, heterat e dëgjuaara, ambasadorët, të cilët më tepër se tek arti i dramës që do të shfaqej, do ta kishin mendjen të kapnin ndonjë nuancë të politikës së jashtme të Athinës, që autori në një mënyrë ose në një tjetër do ta pasqyronte në veprën e vet.

Në ca radhë të caktuara zinin vend të burgosurit, që i sillnin të shoqëruar me roje, gjë që tregonte se gjer në ç'shkallë teatri quhej i domosdoshëm për njeriun në Greqinë e Vjetër. Nuk e dimë nëse për krime të rënda kishte dënime të shoqëruara «me ndalim vajtjeje në teatër», në analogji me burgimet e sotme të shoqëruara me lloj-lloj ndalimesh plotësuese, por vetë fakti që një zakon i tillë kishte hyrë në jetën athinase është kuptimplotë.

Ndërsa spektatorët që kishin njerëz në burg dhe që prisnin këtë rast për t'i parë (me siguri ishin kujdesur që të zinin vendet pranë radhëve të tyre),

u bënin shenja, kërkonin të merrnin vesh ndonjë gjë, apo thjesht u buzëqeshnin ose përloteshin, të tjerë merreshin me gjithfarë bisedash të tjera, bënin hamendje për fituesin, grindeshin para kohe, zemëroheshin, fyheshin, hanin ulla të qe kishin marrë me vete.

Eskili ynë do të fitojë prapë, këtu do të jemi. Mirë, mirë, po ka dalë një i ri, me emrin Sofokli apo Euripid, të themi të drejtën, s'e di mirë, por thonë se ai mund ta rrezikojë Eskilin. Kurse unë dëgjova për një Gnesippos. Çfarë? Profka. Askush s'mund t'i afrohet Eskilit. Çfarë the ti, Sofokliu? Ai që në konkursin e vjetëm luajti rolin e Nausikës, ngaqë e kishte zërin të hollë? Pse, dramaturg është ai?

Të tjerë diskutonin për gjithfarë gjërash që kishin ose s'kishin lidhje me teatrin. Mjaftonte që dikush të pyeste se sa ishte shuma e përgjithshme që do të shpenzohej atë vit për festat, që biseda të vinte, për shembull, te shpërblimi që do të merrte dramaturgu fitues. Ai ishte një talent dhe dikujt i dukej shumë e dikujt jo. Atij që i dukej shumë i pëlqente të kujtonte se me një talent një familje me katër vetë mund të jetonte 15 vjet, ose që tragjediani fill pas mbarimit të ceremonisë mund të shkonte në pazarin e sklevërve për të blerë me honorarin e tij 30 sklevër. Kurse tjetrit, atij që e kundërshtonte, në mungesë të shembujve të këtij lloji, nuk i mbetej veç të përsëriste: po pse, e lehtë të duket ty të shkruash një tragjedi?

Të tjerë që mund të përziheshin në bisedë kujtonin fakte të ndryshme si, për shembull, që gjithë

shpenzimet vjetore të policisë ishin 40 talante, ose që buxheti i vitit të parë të luftës së parvjetshme kishte arritur 1000 talante. Mirëpo, jo gjithmonë kuptohet nëse këto shembuj ishin në favor të bashkëbiseduesit të parë apo të dytë, të të dyve bashkë apo të askujt.

Ndërkaq radhët pothuajse qenë mbushur dhe tani ishte vështirë të gjeje vend. Kishin mbërritur e kishin zënë vend në shkallinat e drunjta ambasadorët, delegacionet e huaja që rastësisht i kishin zënë festat në Athinë, arkondët, të burgosurit, madje edhe heterat e famshme, ato që zakonisht vinin të fundit. Diku përbri skenës dukej kalimthi ndonjë nga aktorët, që e mbante ende në dorë maskën tragjike. Diku, në radhët e rezervuara për njerëzit e shquar kishin zënë vend tragjedianët konkurrues, që për një arsye ose një tjetër nuk luanin dot vetë në tragjedinë e tyre.

Eskili ishte për herë të fundit në teatër në prag të të shtatëdhjetave. Konkurronte me një dramë. Ishte i lodhur nga lufta e gjatë, nga mendimet, nga dilemat. Kishte themeluar një art, një ndërgjegje të dytë të njerëzimit, po si njeriu që nuk është i sigurt për fatin e fëmijëve që i lë në një botë të ashpër e të ftohtë, ai nuk ishte i sigurt për tragjeditë. Çka ishte më e keqe, nuk ishte i sigurt nëse i duheshin apo nuk i duheshin njerëzimit, nëse do të sillnin më shumë turbullirë se dobi.

Shumë gjëra i shikonte tani me sytë e një hijeje. Ja, kjo gumëzhimë e njohur, që në veshët e tij vinte e largët, e jepte më mirë se çdo gjë idenë se ai së shpejti do të mungonte, dhe e gjithë kjo do të

vazhdonte pa të. Qysh tani disa nga konkurruesit nuk i njihte. Njëri prej tyre, për të cilin flitej më shumë, ishte fare i ri dhe me flokë të bukur. Katër ditë konkurrim kishin qenë me të vërtetë shumë për moshën e tij.

Dhe, ja, më në fund mbarimi i shfaqjes së fundit. Pushimi përpara votimit të jurisë, qetësimi i zhaurimës përpara leximit të vendimit, zëri i tingullt, çnjerëzor i përfaqësuesit të jurisë, e cila me shumicën e votave shpalli fituesin e këtij viti...

Nuk ishte emri i tij.

Sytë i errësohen. Por jo vetë aq, por edhe veshët do të donte të mos i kishte. Kishte kohë që në trurin e tij shkumëzonte pakënaqësia. Vendimi i jurisë ishte pika e fundit e derdhur në një gotë të mbushur prej kohësh. Nuk i mbetej veçse të shfrynte me vete: në djall të venin të gjitha. Në djall të vente teatri bashkë me dramaturgjinë. Ai nuk do të shkruante më, nuk e meritonin grekët edhe aq sa kishte bërë. Do t'i digjte dorëshkrimet që kishte në shtëpi, projektet, skicat e tragjeditive të ardhme, gjithçka, gjithçka. Në djall çdo gjë, në djall të vente Greqia bashkë me grekët. Vend zemërngushtë, mosmirënjohës, kujtesëshkurtër. Ai qe përpjekur ta bënte të pavdekshme, por ajo s'e meritonte.

Qe përpjekur të modelonte një tjetër fytyrë të saj, natyrisht, më fisnike se fytyra reale dhe, ashtu si në teatër, t'ia mbulonte me atë maskë fytyrën e vërtetë. Kishte shpresuar se me kalimin e viteve nën atë maskë korrigjuese fytyra e saj do të ndry-

shonte dalëngadalë, do t'i adaptohej maskës, gjersa të bëhej njësh me të.

Por Greqia nuk e kishte dashur këtë korrigjim. Në vend të modelit që i kishte ofruar ai, kishte parapëlqyer fytyrën e saj të pagdhendur dhe, bashkë me të, kujtesën, ligjet dhe ndërgjegjen e saj të gjymtuar.

Në djall të vinte me të gjitha. Ai nuk donte vec të ikte sa më larg që këndej. Të mos e shihte më, të mos dëgjonte më rrëmujën e saj bezdisëse. Do të merrte arratinë, të vendosej ndoshta në brigjet e Ilirisë, në Epidamnus, apo edhe më larg, në ishullin e Sicilisë. Dhe as emrin të mos ia dëgjonte më teatrit, Athinës, Greqisë.

Kështu shfrynte ndoshta me vete, po ndërkaq, thellë vetvetes e ndiente se Greqinë e kishte të tërën mbi shpatulla dhe, sado që të shkumëzonte, sado që të lëvizte supet me tërbim, atë nuk e shkundte dot kurrë. Ishte e thënë që ta mbartnin njëri-tjetrin nëpër mijëvjeçarë. Ai Greqinë dhe Greqia atë. E ndiente se kjo ishte një lidhje fatale, por kishte në atë fatalitet edhe zi, edhe dritë, edhe brengë, edhe lumturi, edhe humbje, edhe ringjallje...

Tiranë, janar 1985.